

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İBN MİSKEVEYH'TE EVRİM

Hazırlayan
Fatma AÇIKGÖZLÜ

Danışman
Prof. Dr. Ahmet Kamil CİHAN

Yüksek Lisans Tezi

Aralık 2022, KAYSERİ

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İBN MİSKEVEYH'TE EVRİM
(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Fatma AÇIKGÖZLÜ

Danışman
Prof. Dr. Ahmet Kamil CİHAN

Aralık 2022, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı-Soyadı Fatma AÇIKGÖZLÜ

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Program Adı: Yüksek Lisans

Tez Başlığı: İbn Miskeveyh'te Evrim

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 51 sayfalık kısmına ilişkin 29/12/2022 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: % 8' dir.

Filtrelemeye **alıntılar dâhil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 29/12/2022

Danışman: **Prof. Dr. Ahmet Kamil CİHAN** Öğrenci: **Fatma AÇIKGÖZLÜ**

KILAVUZA UYGUNLUK

“İbn Miskeveyh’te Evrim” başlıklı Yüksek Lisans/Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Fatma AÇIKGÖZLÜ

Danışman

Prof. Dr. Ahmet Kamil CİHAN

Felsefe ve Din Bilimleri ABD Başkanı

Prof. Dr. Süleyman AKYÜREK

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. Ahmet Kamil CİHAN danışmanlığında **Fatma AÇIKGÖZLÜ** tarafından hazırlanan **"İbn Miskeveyh'te Evrim"** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Felsefe Din Bilimleri** Anabilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

09/12/2022

JÜRİ:

Danışman : **Prof. Dr. Ahmet Kamil CİHAN**

Üye : **Doç. Dr. Salih YALIN**

Üye : **Doç. Dr. Fevzi YİĞİT**

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun …. /…./…… tarih ve …………..……

sayılı kararı ile onaylanmıştır.

………. /……../ ………

Prof. Dr. Atabey KILIÇ

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Evrim, aşina olduğumuz ve biraz da çekindiğimiz bir kavramdır. Yıllardır ders kitaplarında maymundan türeyiş, Hz. Âdemi yok sayış ve dini inkâr olarak görülmüştür. Bundan dolayı evrim kavramını duyar duymaz tedirgin olduk çünkü ben, ailem ve çevrem bu kanıdaydık. Oysa evrim felsefi, bilimsel ve teolojik bir kavramdır. Varlığın nasıl meydana geldiğine dair sorulmuş sorunun cevabıdır. Nitekim insan var olduğu andan itibaren varlığını, onu var edeni ve nasıl meydana geldiğini hep merak etmiştir. Merakını gidermek için ise doğa olaylarını gözlemlemiş, mitolojiden yardım almıştır. Netice itibariyle ortaya birbirinden farklı ve bazen de birbirini destekleyici fikirler çıkmıştır. Bu nedenle evrim insanlığı ilgilendiren ortak bir kavramdır. Evrim dünyada ve ülkemizde adını Darwin'le duyurmuş olsa da Darwin'den önce İslam dünyası ve Antik çağ filozofları evrimle ilgili geniş çalışmalar ve teoriler geliştirmişlerdir.

İbn Miskeveyh'te evrim konulu bu tezimiz iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm evrim kavramına ilişkin geniş izahlar ile Antikçağ ve İslam düşünürlerinde evrim konularını içermektedir. Bu bölümle evrim kavramının ne olduğu, evrimin hangi mekanizmalarının olduğu, biyolojik evrim kuramıyla birlikte evrim konusunu ele aldık. İkinci bölümü ise özel olarak İbn Miskeveyh'in evrime ilişkin düşüncesine ayırdık. İbn Miskeveyh'te temel kavramlarla birlikte evrime dair düşünce sistemini genişçe ele aldık. Bundan dolayı bu bölüm İbn Miskeveyh'in evrime ilişkin düşüncesi ve bu alana katkısı nelerdir gibi sorunun cevabı niteliğindedir.

Tezimi yazarken yardımları ve ilgisinden dolayı öncelikle tez danışmanım kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet Kâmil CİHAN'a teşekkür etmek istiyorum. Ailemin desteği ve bu süreçte bana tahammüllerinden dolayı onlara teşekkür ediyorum. Gerek kaynak tavsiyesi gerek de yol gösterici öğütlerinden dolayı Prof. Dr. Müfit Selim SARUHAN hocama, tez savunmasındaki katkıları nedeniyle Doç. Dr. Salih Yalın ve Doç. Dr. Fevzi Yiğit hocalarıma çok teşekkür ediyorum.

İBN MİSKEVEYH'TE EVRİM

Fatma AÇIKGÖZLÜ

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Aralık 2022
Danışman: Prof. Dr. Ahmet Kamil CİHAN

ÖZET

Kuram ve kavram olarak evrim 2500 yıl öncesine dayanan eski bir teoridir. Evrim, her ne kadar 19. Yy da Charles Darwin'le popüler olsa da aslında eski ve çok konuşulmuş bir teoridir. Antikçağda öncelikle Thales ve vb. doğa filozofları maddi varlığın neyden meydana geldiğini araştırmış ve kendilerine göre bir sonuca ulaşmışlardır. İslam dünyasında Cabir bin Hayyân ile evrime dair düşünceler ortaya çıkmaya başlamıştır. İslam dünyasının evrime bakışı, temelinde yaratıcının bulunduğu ve Kur'an'ın oluşturduğu esas üzere kurulmuş bir bakıştır. Buna göre Müslüman düşünürler evrimi bir tür tekâmül olarak görmüşlerdir. Tekâmül varlığın mükemmelleşmesi ve ilk halinden daha iyi bir hale doğru ilerlemesini ifade eden bir kavramdır.

İbn Miskeveyh'in düşüncesinde varlık Allah'tan meydana gelmiştir. Ondan ilk meydana gelen Faal akıldır. Sonra külli nefs, nefs'ten felekler, gök cisimleri ve yıldızlar ve cisimler âlemi ortaya çıkmıştır. Varlık yukarıdan aşağıya doğru kemalden uzaklaşarak meydana gelirken, aşağıdan yukarıya doğru ise kemale ererek mevcut olur. Aşağıdan yukarıya doğru yükselişle feyze yakınlık artar ve böylelikle kemale erme meydana gelir. Aşağıdan yukarıya doğru hiyerarşi maden, bitki, hayvan ve insan olarak sıralanır. İbn Miskeveyh'e göre türün türe dönüşmesi mümkün değildir. Ancak cinsler arasında bazı türler vardır ki bunlar iki cinsin de bazı özelliklerine sahiptirler. Buna örnek olarak hurma ağacı verilir. Nitekim hurma ağacı bitkilerin son sınırında bulunur ve ondan sonra hayvanlar âlemine ait alan başlar. Hurma, hayvan mertebesine yakın olduğundan dolayı hayvani bazı özelliklere sahiptir. Hem bir bitki oluşu hem de hayvana ait bazı özellikleri kendisinde barındırıyor olmasından dolayı hurma, İbn Miskeveyh'in de deyimiyle artık değerinin nihayetine ulaşmıştır.

İbn Miskeveyh tekâmül fikrini nübüvveti temellendirmede de kullanmıştır. Bu konuya, *el-Fevz'ul-Asğar*'ın nübüvvet bölümünde değinmiştir. O böylece sadece peygamberlerin bilindik anlamda Allah'tan vahiy alabileceğini göstermeye çalışmamış

aynı zamanda filozofların akıl ve düşünce vasıtasıyla manevi olanla irtibatının mümkün olduğunu göstermeye çalışmıştır. Ancak onun tekâmül meselesine bakışının ontolojik zorunluluk bağlamında gerçekleştiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: İbn Miskeveyh, Evrim, Tekâmül, Varlık, El Fevzul Asğar.

EVOLUTION AT IBN MISKEVEYH

Fatma AÇIKGÖZLÜ

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences
Master Thesis, December 2022
Supervisor: Prof. Dr. Ahmet Kamil CİHAN

ABSTRACT

Evolution as a theory and concept is an old theory dating back 2500 years. According to this theory, existence emerged as a result of change and transformation from a single ancestor. Although it was popular with Charles Darwin in the 19th century, it is actually an old and widely discussed theory. In ancient times, Thales first questioned what the existence was and the reason why the existence itself came into existence, and according to him, the answer was water. According to him, everything is made of water. According to his student Anaximandros, the first cause must have the attribute of infinity, and according to him, the first cause, which is infinite and unlimited, is Oceanos, that is, the ocean. According to Anaximenese, it is Air, which is all-encompassing and pale. According to Heraclitus, the first cause is Fire. The universe is not fixed, it is always in a change and transformation. According to Empedocles, existence consists of four elements. These are fire, air, water and earth. Movement is an important concept in his philosophy, as the elements that make up the movement are love and hate. According to Democritus, existence consists of atoms that move spontaneously. According to Plato, the creator is the creator. In Aristotle, existence arises from causes. These reasons are material cause, perpetrator cause, formal cause and purposive cause.

In the Islamic world, thoughts about evolution began to emerge with Jabir bin Hayyan. The Islamic world's view of evolution is an understanding of evolution based on the Qur'an and its creator. Muslim thinkers see evolution as evolution. “Evolvement is when a being reaches a certain maturity and becomes perfect over time.” Evolvement occurs when the being ascends

In Ibn Miskawayh, existence came from God. The first to emerge from it is the Active mind. Then, the nafs, the realms from the nafs, the celestial bodies and the stars, and from them the realm of bodies in which we live, emerged. While being is created from the top down, it also matures from the bottom up. As a matter of fact, existence has

come into existence continuously with the fayz coming from Allah. After the active mind, one moves away from the fayz, so a downward descent occurs. From the bottom up, the hierarchy is listed as minerals, plants, animals, humans, and angels. With the rise from the bottom up, the proximity to the feyz increases and thus, perfection occurs. According to Ibn Miskeveyh, first of all, it is not possible for a genre to turn into a genre. However, there are intermediate types that have the characteristics of both types. An example of this is the date palm tree. As a matter of fact, the date palm is found in the best and last border of plants. After that, the animals' area is found. Since the date is close to the animal level, it shows both plant and animal characteristics.

Ibn Miskawayhe explained the concept of evolution on the basis of prophecy. As a matter of fact, it was mentioned in the prophethood section of elfevzul-asğar. He dealt with this subject for the prophet's condition of receiving revelation from Allah and the spiritual conformity of man to it. Referring to the philosopher, he says that they also have a connection with the spiritual and thinking, and that divine knowledge is a direct inspiration to the philosopher. It deals with evolution in grounding the connection with the metaphysical. Therefore, he saw evolution as a tool theory.

Keywords: Ibn Miskawayh, Evolution, Evolution, Existence, Al-Fawzu'l-Asghar

İÇİNDEKİLER

İBN MİSKEVEYH'TE EVRİM

GİRİŞ

Tezin Konusu

Modern dönem evriminde en çok söz sahibi olan kişi Charles Darwin'dir. Sebebi ise Darwin'in evrimi geniş bir şekilde deneysel verilerle açıklamasından dolayı modern dönem evrimi, onunla ilişkilendirilmiştir. Öncelikle Rönesans ve reformla birlikte orta çağdaki Aristo'nun evrenin sabit olduğu anlayışı, evrendeki yıldızlar, gezegenler, insan ve bütün canlıların bugünkü halleriyle yaratıldıkları ve ilk yaratılmadan sonra günümüze kadar değişikliğin olmadığı düşüncesi hâkimdi. Staz düşüncesi denilen bu düşünce orta çağın değişmezlik düşüncesini ifade etmektedir. Bu anlayışa göre sosyal alanda bir feodal yapı söz konusudur. Dolayısıyla sosyal alan da baştan böyle yaratıldığı için herkesin yeri ve konumu sabit ve bellidir. Daha sonraları Coğrafi keşiflerle birlikte ortaya çıkan hareketlilik sonucu yeni kanıt ve olgular ortaya çıkmıştır. Doğanın sabit ve her şeyiyle biliniyor oluşu Amerika'nın keşfiyle sarsılmaya başlamış ve böylelikle yeni kanıt ve olgulara göre doğanın hareketli ve değişken olduğu anlayışı, doğanın sabit ve değişmez olduğu anlayışının yerini almaya başlamıştır. [1]

Önemine binaen öncelikle modern dönemde iki büyük teoriden bahsedilmektedir. Bunlar Lamarck Teorisi ve Darwin Teorisidir. Bu iki teori zamanla değişerek Neolamarckizm ve Neodarwinizm gibi yeni formatta teoriler olarak ortaya çıkmışlardır.[2]

Darwin'le doruğa ulaşmış evrim teorisinin oluşmasına zemin hazırlayan önemli şahsiyetler vardır. Bunlar J.Ray (1627-1705), Buffon (1707-1788), Cabanis ve Linnaeus (1707-1778), Erasmus Darwin (1731-1802), Jean Baptise de Lamarck (1744-1829) ve Charles Lyell'dir. [3]

---

1 Steve Jones, "Türlerin Kökeni Üzerine Giriş", içinde *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi,* ed., Kenan Ateş,15-38. (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009), 21,22.

2 Atıf Şengün, *Evrim.* (Kırklareli: Sermet Matbaası, 1984), 105,106.

3 Tatlı, *Evrim ve Yaratılış,* 62.

17.yyda evrim kavramı ilk olarak İngiliz Sir Matthew tarafından kullanılmıştır. [4] Önemli gelişmelerle birlikte evrim teorisi bayağı bir yol kat etmiştir. Buffon bu anlamda önemli bir şahsiyettir çünkü kendisinin teorisi Lamarck ve Darwin'i etkilemiştir ve onların teorilerinde bu etki net bir şekilde görülmektedir. Buffon'un evrim anlayışında varlık zamanla evrimleşerek ve zamanla kullanılmayan organların körelmesiyle meydana gelmiştir. Buffon'a göre hayvanlar bir anda yaratılmayıp zamanla evrilmişlerdir. Ona göre zamanla kullanılmayan organlar körelerek onlardan geriye izler kalmıştır. İnsanın menşei konusunda ise insan ile maymunun aynı atadan geldiklerini kabul etmektedir. Onu bu sonuca götüren şey ise insan ile kuyruksuz maymun arasındaki benzerliktir. [5]Buffon'un teorisinin ardından Lamarck'a göre evrim, "çevrenin etkisiyle kazanılmış karakterlerin sonraki kuşaklara aktarılması yoluyla ortaya çıkmıştır".[6] Varlık, öncelikle basit yapılıdır. Bu varlıklar çevre şartları ve hayvanın yaşadığı çevrede meydana gelen değişiklikler sonucu ayak uydurma ile beraber kompleks yapıya dönüşmüştür. Canlıda var olan organlar kullanıldıkça gelişir, kullanılmadıkça ise körelir. Gelişen ve körelen bu organlar kalıtımla beraber yavruya geçmektedir.[7] Lamarck bu teorisini İngiliz bilim çevresiyle paylaştığında gerekli ilgiyi görmemiştir ve marjinal bir fikir olarak lanse edilmiştir. [8]

18. yy'da Leonardo Da Vinci ve bazı araştırmacılar tarafından canlıların bir defada yaratılıp zamanla bazılarının nesillerinin tükendiği savunulmuştur. Aynı zamanda yine bu dönemdeki düşünürlerin genel kanaati ise canlılığın zaman zaman meydana geldiği bazı canlıların ateş, su ve bazı doğa olaylarından dolayı yok olduğu, yeni meydana gelen canlıların ise kendilerinden önceki canlılardan daha gelişmiş ve organizasyon bakımından da daha iyi olduğu yönündedir. Bu teoriye Katostrofizm yani Tufan Teorisi denir. 19. Yy başlarında ise Katostrofizm teorisinin yerini Üniformitarizm Teorisi almıştır. Charles Lyell 19.yyda Üniformitarizm Teorisi ile ses getirmiştir. Bu teoriye göre canlıların neslinin tükenmesinde ve değişikliğe uğramasında çevre şartlarının zorlaması etkilidir.

4 Jones vd., *Dünü ve Bugünüyle Evrim*, 25.
5 Jones vd., *Dünü ve Bugünüyle Evrim*, 26.
6 Jones vd., *Dünü ve Bugünüyle Evrim*,26.
7 Tatlı, *Evrim ve Yaratılış*, 62.
8 Jones vd., *Dünü ve Bugünüyle Evrim*,27.

Dolayısıyla bu teoriye göre canlıların değişikliğinde büyük afetler etkili olmamıştır. C.Lyell, yazdığı Principles of Geology kitabı ile Darwin'i etkilemiştir. [9]

1776'da Linnaeus bitki ve hayvanları tür, cins, familya ve takımlara göre sınıflandırmıştır. İnsanları bir piramit bölümünde kendi içinde basamaklara ayırmıştır. Ona göre kuyruklu insanlar vardır ve bunlarla birlikte Afrika ve Amerika yerlileri insan ve hayvan arasındaki geçişi temsil eder. [10]

E.Darwin'den de bahsetmek yerinde olur çünkü hem Darwin'in dedesi hem de evrim düşüncesi ile Darwin'i etkilemiştir. Ona göre varlık çamur içerisindeki küçük bir canlıdan evrilmiştir. O, bu teorisini şiir kitabında ele almıştır.[11]

Darwin'in evrim teorisi; içinde yaşadığımız dünyanın doğa yasası ile zamanla basitten karmaşığa doğru yavaş yavaş küçük adımlarla çeşitlenerek meydana gelişini anlatan teoridir. Ona göre evrimi harekete geçiren doğal seçilim mekanizmasıdır. Bu mekanizmaya göre organizmalar; kendi türleri ile eşleşerek çok sayıda yavru meydana getirmektedir. Doğan her yavru doğa şartlarına uyum sağladığı yani adapte olduğu müddetçe yaşar ve döl verir. Çünkü adaptasyon güçlü olmaktan daha önemlidir. Adapte olan canlıların tür içinde sayısı artar ve daha fazla döl veririler. Adapte olmayanlar ise zamanla yok olurlar. Aynı türün eşleşmesi sonucu meydana gelen canlılar varyasyon ilkesi gereği her ne kadar ana-babasına benzese de küçük değişikliklerle doğarlar. Her doğan canlı atasından biraz daha farklılaşarak artık o türün yan türlerini meydana getirirler.

Darwin evrimi zorunlu olarak görür. Doğa değiştikçe canlı da değişir. Değişmezse yok olur ve onun yerine değişime ayak uyduran canlılar meydana gelir. Bu değişişimin başı, sonu, ne zaman olacağı, ne kadar sürede bir gerçekleşeceği bilinmez. Bu mümkün değildir.[12]

Darwin teorisinde insan faktörünü de ele alır. Her ne kadar doğa yasası gereği doğal seçilim var ise de insan da bu mekanizmada etkilidir. Türlerin Kökeninde şöyle der" *İnsan doğanın kendisine sağladığı değişimleri seçer ve kendi anladığı biçimde biriktirir; böylece hayvanları ve bitkileri kendi kullanımına ya da isteklerine göre*

---

9 Tatlı, *Evrim ve Yaratılış*, 65,66.
10 Jones vd., *Dünü ve Bugünüyle Evrim*, 22,24.
11 Jones vd., *Dünü ve Bugünüyle Evrim*, 26.
12 Jones vd., *Dünü ve Bugünüyle Evrim*, 28,29,30.

uyarlar. O bu seçimi yöntemli bir biçimde yapabilir ya da önceden ırkı değiştirmek gibi hiçbir amaç taşımaksızın, bilmeden yalnızca kendisine en yararlı, en çok hoşuna giden bireyleri alıkoyarak yapar.“[13]

İnsan doğal seçilime dâhil olmakla zayıf da olsa türün hayatta kalması ve döl bırakmasını mümkün kılmıştır. Buna pandaları örnek verebiliriz. Nitekim Pandalar koruma altına alınarak nesilleri devam etmektedir.

Darwin'in *Türlerin Kökeni*' adlı eseri yayınlamasıyla birlikte büyük ses getirmiştir. Thomas Henry Huxley, Alman August Weismann ve Ernst Haeckel gibi şahıslar Darwin teorisini savunmuşlardır.[14] Darwin sonrasında evrime dair yeni söylem ve kuramlar gelişmiştir. Ortogenesis teorisi doğal seçilime alternatif bir teoridir. Bu teoriye göre varlık lineer bir çizgi halinde mükemmele doğru ilerleme eğilimindedir. Daha sonra ise evrimin mutasyon temelli teorisine zemin oluşturacak Saltasyonizm ortaya çıkmıştır. Bu teoriye göre her bir yeni tür mutasyon sonucu rastgele meydana gelmiştir. 20.yy'da Mendel Genetiği ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Daha sonra Mendel genetiği ile Darwin'in doğal seçilim ilkesi birleştirilerek yeni bir kuram oluşmuştur. Bu kurama ise modern sentez denir. DNA'nın yapısının çözümlenmesi ile evrim araştırmaları gen merkezli bir kuram halini almıştır. Nitekim Richard Dawkins'in *Gen Bencildir* adlı eserinde her şeyin genlere bağlı olduğunu ve insanların genleri korumakla görevli robotlar olduğundan bahseder. Evrimle ilgili son olarak "kesintili denge " kuramından bahsedilir. Savunucuları Stephen Jay Gould ve Niles Eldredge'dir. Bu kurama göre evrim kısa bir zaman diliminde aniden gerçekleşir ve sonrasında uzun bir sessizlik dönemi başlar sonra yine aniden ve hızlı bir değişim yaşanır tekrardan uzun bir sessizlik olur. Bu durum sessizlik ve değişim şeklinde devam eder.[15]

Genişçe bir izahtan sonra tezimizin birinci bölümünde evrim kavramı ve kuramına dair genel ve öz bilgi verilmiştir.

Tezin Amacı ve Önemi

Tezimizin amacı İbn Miskeveyh'in felsefi görüşleri bağlamında evrim düşüncesini ele almaktır. Onun düşünce sisteminde evrimi karşılayan kavramlarla birlikte

---

13 Charles Darwin, *Türlerin Kökeni,* çev. Göksu Birol, (Ankara: Dorlion Yayınları, 2019), 461.
14 Jones vd., *Dünü ve Bugünüyle Evrim*, 31.
15 Jones vd., *Dünü ve Bugünüyle Evrim*, 30-36.

bu kavramların hangi ve ne doğrultuda kullanıldığı bizim için önemlidir. İbn Miskeveyh felsefesinde evrim kavramı tekâmül, el-Hikmetü's-sâriye ve ibda' kavramıyla ilişkili olarak değerlendirilir. Tezimizde İbn Miskeveyh'in evrim konusunu hangi bağlamda ele aldığı ve varlığı nasıl ilişkilendirdiği meselesini önemseyerek tezimizi oluşturduk.

Tezimizin önemi ise ikinci bölümün kapsamında yer alan ve tezin de ana konusu olan İbn Miskeveyh'te evrim konusunun incelenmesidir. İbn Miskeveyh'in evrim düşüncesi hem makale hem de bazı tezlerin bölümlerinde bir başlık altında zikredilmiştir. Bizim tezimizi diğerlerinden özgün ve önemli kılan, İbn Miskeveyh'in evrime dair düşüncesini kendi felsefi düşüncesindeki yeri açısından ele alarak, temel kavramlarla birlikte ilişkilendirerek konuyu özel olarak ele almamızdır. Tezimizin İbn Miskeveyh bölümünde varlığın basamaklar oluşturduğunu fakat bu basamaklardan birbirlerine geçişin olmadığını ifade ettik. Bu geçişin olmayışını net olarak belirterek varlığı basamaklara ayırdık ve varlığın ulaşacağı nihai hedefi ve şayet geçiş olsaydı ne olurdu gibi mevzuları tezimizde genişçe açıkladık. Tezimizin diğer amaçları ise okuyucuya evrime dair genel geçer bir bilgi sunmak, İslam dünyasının evrime dair düşüncelerini net olarak göstermek ve böylelikle evrimin sadece batı veya Antik Çağ yunan felsefesinden çıkıp olduğu gibi kabul edilmediğini ifade ederek böylelikle bununla ilgili geniş araştırmalara yöneltmektir.

Literatür Değerlendirme

İbn Miskeveyh hayatı ve felsefesi hakkında, kitaplar ve tezler bulunmaktadır. Ancak bizi İbn Miskeveyh'in evrim düşüncesini ele alan tez ve makaleler ilgilendirmektedir. Öncelikle yüksek lisans tezlerinden Saliha Özdeğirmenci'nin İbn Miskeveyh'te Metafizik adlı tezi İbn Miskeveyh'in ahlak temelinde ve genel boyutuyla ele alındığı bir çalışmadır. Saliha Özdeğirmenci'nin tezi konumuzla ilişkilidir.İbn Miskeveyh'in evrim anlayışı metafizik alanı da kapsamaktadır. ancak bizim tezimiz evrimi sadece metafizik alanla değil maddi alanla birlikte bir bütün halinde ele alarak oluşturuldu. Yusuf Altunbaş'ın Kuran'da İnsanın Yaratılışı ve Evrim Teorisi adlı tezinin 1.bölümünde evrim kavramını kavramsal boyut ekseninde ele alınmıştır. 2. bölümde bazı islam düşünürlerinin tekâmül düşüncesine yer vermiştir ancak daha çok İbn Miskeveyh'in peygamberlik düşüncesi ele alınmıştır. Temel kavramlar üzerinden geniş İbn Miskeveyh düşüncesi ele alınmamıştır. 3. bölümde batılı düşünürlerin evrime dair düşünceleri ve son

bölümde Kur'an'da insanın yaratılışı konusu genişçe ele alınmıştır. Doktora tezi olarak ise Ramazan Turan'ın İbn Miskeveyh'in Adalet anlayışı adlı tez yazılmıştır. İbn Miskeveyh'in evrim düşüncesine değinmiştir.

İbn Miskeveyh'e dair yazılmış makalelerde vardır nitekim Cevdet Kılıç'ın İbn Miskeveyh'te "el-Hikmetü's-Sâriye Kavramı Bağlamında varlığın Tekâmül süreci" adlı makale İbn Miskeveyh'in evrim düşüncesini ele almıştır. Makalede İbn Miskeveyh'in tekâmül anlayışı varlık mertebeleriyle ve Hikmetü's-Sariye kavramı ekseninde ele alınarak yazılmıştır. İbn Miskeveyh'in evrime ilişkin temel kavramları paragraf içerisinde verilerek kavramlara ilişkin detaylar bulunmamaktadır. Cahid Şenel'in İbn Miskeveyh: Yeni Eflatuncu Metafizik ve Ahlak adlı makalede ilk olarak İbn Miskeveyh'in Tanrı'nın varlığına ilişkin Hareket delilinden bahsedilmiştir. 2. başlıkta ise İbn Miskeveyh'in Tanrı âlem ilişkisi sudur bağlamında ele alınmış ve son olarak ahlak felsefesine değinilmiştir. Bizim tezimizi farklı kılan ve alana sağladığı katkı ise, İbn Miskeveyh'in el-Fevzü'l-Asğar ve Tehzîbu'l- Ahlâk eserleri bağlamında felsefesini oluşturan temel kavramlarla birlikte varlığın hem fizik hem de metafizik alanına ait düşüncesini bağımsız ve yüksek lisans boyutunda ele almamızdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EVRİM VE İBN MİSKEVEYH ÖNCESİ EVRİM TEORİLERİ

1.1. Evrim Kavramı

Evrim kavramı hakkında ilkin şu tespit belirtilebilir:

> "A*çılma, saçılma, yayılma, aşamalı gelişme ya da ortaya çıkma, organik ve inorganik tüm nesnelerin tarihinde yalınlıktan karmaşıklığa doğru bir gelişme, yalın ya da bir ilk koşuldan daha karmaşık olan ve daha yüksek bir nitelik gösteren koşula doğru aşama aşama bir ilerleme gören kuramdır".*[16]

Evrim, dış koşullarla birlikte özellikle varlığın içsel bir değişimidir ve bu değişim varlığın kendisinden kaynaklıdır. Dolayısıyla da varlık kendi içinde evrimleşme potansiyeline sahiptir. Bu potansiyel varlığı evrime itmiştir. Oluşan her bir varlık bir öncekinin veya öbürünün sonucudur. Ortaya çıkan varlık ise önceki varlıktan daha yetkin daha iyidir. Bu meydana geliş ve yetkinleşme art arda devam ederek sürer. Dolayısıyla evrimci düşünceye göre her şey aslında bir öncekinin sonucudur ve aynı zamanda bir sonrakinin de varlık sebebidir. Bu nedenle evrimci düşüncede mucize ve olağanüstülük yoktur. Meydana gelen canlılar basitten karmaşıklığa doğru ilerler. Bu ilerleyiş mekaniksel olup dış müdahalenin çok az etkili olduğu bir tür devamlılığıdır. [17]

Evrimin temelde dört çeşit olduğu belirtilir. Bunlar *Darwincilik, sıçramalı evrim kuramı, teleolojik kuram ve Lamarkçı kuramdır.* [18]

Darwincilik, İngiliz doğa bilimci olan Darwin'in dünyamızın doğal seleksiyon mekanizması ve aşamalı olarak değişime bağlı bir şekilde meydana geldiğini savunan

---

16 Yaman Örs, *Süreç, Kuram ve Kavram olarak Evrim,* (Kaynak Yayınları, İstanbul: 2001), 21.
17 Orhan Hançerlioğlu,"Evrim", *Felsefe Ansiklopedisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1977), 2;103.
18 Fevzi Yiğit. *Metafizik ve Evrim*. (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2021), 27.

teoriyi esasa alan öğretidir. Bu öğretide ayıklanma önemli bir unsurdur. Canlıların türleri ayıklanma ile oluşur ve ortaya çıkan türler içinde de ayıklanma meydana gelir. [19]

Sıçramalı evrim kuram Stephan Jay Gould ile meşhur olmuş bir kuramdır. Bu kurama göre evrim, her çağda durmadan işleyen bir mekanizma olmayıp bazı jeolojik çağlarda uzun zaman boyunca durmuştur. Böylelikle canlıların türleşmeleri de çok nadir meydana gelmiştir. Bu kuramı savunanların kanıtı ise fosil verilerinin az oluşudur. [20]

Teleoloji, *evrendeki canlı cansız her şeyin bir amaca uygun olarak, sözgelimi kendi bekasına katkıda bulunacak şekilde eylemde bulunduğunu öne süren görüştür.* Teleolojik kuram ise dolayısıyla var olan her şeyin kendi türü içinde gelişmesi ve yol almasıdır.[21] Bu kuramda tekâmülcü bir anlayış vardır. Nitekim bu kuramı Teist düşünürler savunmuştur.[22]

Lamarck'a göre göre evrimde ön planda olan şey canlıların içgüdüleridir. Nitekim Lamarck'a göre evrim basitten karmaşıklığa doğru ilerler ve bu karmaşıklığa doğru ilerleyiş canlıların içgüdülerinden kaynaklıdır. Dolayısıyla canlılar içgüdüleriyle kendi evrimlerini denetlemektedirler. Lamarck'a göre türler zamanla değişmekte ve değişen her tür kendi özelliğini kalıtım yoluyla diğer kuşaklara aktarmaktadır. [23]

Biyolojik evrim, canlıların tarihini ve yaşam serüvenlerini içeren evrim alanıdır. Bundan dolayı biyolojik evrim kuramı, günümüzde Darwin'le meşhur olmuş, öncesi 2500 yıl öncesine dayanan şöyle tasvir edilebilir:

> "*Evrim, yeryüzündeki canlı türlerinin evrimleşerek ortak bir atadan geldiklerini; oluşan yeni kalıtsal özelliklerinin bir kuşaktan öteki kuşak ve kuşaklara, yavru ya da döllere geçtiklerini; bir canlı yeni bir döl verdiğinde doğal yollardan bazı değişikliklerin oluştuğunu ve bu değişikliklerin çok uzun zaman süreci içinde bugün doğada gördüğümüz çok geniş canlı çeşitliliğine ve türleşmeye yol açtığını açıklayan kuram ya da kuramlardır.*"[24]

---

[19] Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (Say Yayınları, İstanbul:2019),110.
[20] Yiğit, *Metafizik ve Evrim*,27.
[21] Cevizci, *Felsefe sözlüğü,* 418.
[22] Yiğit, *Metafizik ve Evrim*,27.
[23] Christopher Wills, *Genlerin Bilgeliği Evrimde Yeni Patikalar*, (Sarmal Yayınevi, İstanbul: 1997),79,86,87.
[24] Jones vd., *Dünü ve Bugünüyle Evrim*, 15.

Varlığın meydana gelişine dair pek çok soru sorulabilir ancak insanlık, teori ürettikçe ve bir dine olan inanç ortaya çıkınca belli sorular etrafında dolaşılmaya başlandı. Mesela varlık evrimle mi yoksa yaratılışla mı, karışıklıkla mı başladı yoksa ahenkle mi, yukarı doğru bir çıkış mı yoksa aşağıya doğru bir iniş mi, tesadüfen mi yoksa planlı mı gibi sorular bu bağlamda sorulmuştur. Bu sorular genel ve varlığın ne olduğuna ilişkin aslında bize bilgi veren sorulardır. Çünkü varlığın meydana gelmesini açıklayacak iki şık var ya evrim ya da yaratılış. Biz varlığı evrim açısından değerlendirdik.

Evrim her çağın bilgi düzeyine göre konuşulmuş ve araştırılmıştır. Bundan dolayı evrim düşünce seyri açısından 3 dönemde incelenir. Birinci dönem spekülasyon dönemi de denilen eski dönemdir. İkinci dönem gözlem ve çıkarımın olduğu orta dönemdir. Son dönem ise deneye dayanan modern dönemdir. Spekülasyon yani eski dönemde mitoloji ve dine dayalı düşünce ve teoriler vardır. Bu dönemin düşüncesini mitoloji ve dini unsurlar oluşturur. İlk çağda yunan düşünürlerinden doğa ve metafizikçi filozofların düşünceleri burada değerlendirilir. İkinci dönemde gözlem ve çıkarımla artık mit ve dini inancın biraz dışarısına çıkılarak moderne yakın izahların olduğu dönemdir. Son dönemde deneylerle ve sağlam kanıtlarla evrim son aşamasındadır. [25]

Evrimin iki önemli temeli vardır. Biri doğal seleksiyon diğeri de tesadüfîliktir. Modern dönemin teorisini bunlar teşkil eder.[26]

> *Doğal seçilim, uygun bireysel farkların ve değişimlerin saklanmasını ve zararlı olanların ortadan kaldırılmasını ifade eder. Sürecin sonuçları açısından doğal seçilim, fiziksel yaşam koşullarına en çok uyum sağlayanın hayatta kalması demektir. Bu, karmaşık bir süreçtir ve sınırsız bir niceliğe sahiptir. Doğadaki canlılar kendilerine yararlı değişimleri sürekli yapmakta ve sonuçlarını da saklamaktadır.*[27]*l*

Evrim teorisi beraberinde pek çok tartışmayı da getirmiştir. Pek çok eleştiri ve anti tezlerle karşı çıkılmıştır. Çünkü dünya değişiyor ve ilerliyor. Bu ilerleme sonucunda bilim de gelişiyor. Böylelikle yapılan deneyler ve mikroskop gibi icatlarla daha da derine inilerek teori dışında ayağı yere basan kanıtlar sunulmaya başlanmıştır. Biyomatematik gibi yeni bilim dalları evrime olanak tanımamaktadır.

---

25 Fatih Özgökman, *Tanrı ve Evrim.* (Ankara: Elis Yayınları, 2013), 41.
26 Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*. (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 95.
27 Yiğit, *Metafizik ve Evrim,* 41.

Evrim her ne kadar biyolojik bir teori olarak biliniyor olsa da sosyal ve siyasi uzantısı ve etkisi de olan bir teoridir. Nitekim Batı dünyası evrimin sadece biyolojik yönünün olmadığını aynı zamanda sosyal ve siyasi yönünün de farkındalardı. Çünkü onlar evrimin sosyal yönünü referans alarak zayıfı yok etmeye, onu sömürmeye çalışmışlardır. Böylelikle doğal seleksiyon mekanizmasını kullanmışlardır. Onlara göre güçlü olmak zorunlu bir özelliktir ve eğer güçlü olunmazsa sömürülmeye ve ezilmeye mahkûm olunur. İnsanı ve doğayı böyle mekanikleştirmişlerdir. Sanayi devrimi ile birlikte Darwin'in evrim teorisi birleşerek kapitalizmi meydana getirmiştir. Genel olarak baktığımızda Evrim sadece bir alana sıkışmış bir teori olmayıp sosyoloji, psikoloji, biyoloji, felsefe ve tasavvuf gibi alanları da etkilemiş ve bu bilim dallarının konusu olmuştur. [28]

İslam dünyasına bakıldığında evrim teorisi, Müslüman düşünürleri de etkilemiş ve üzerinde felsefi düşünce geliştirmişlerdir. Ancak İslam'da güçlünün zayıfı ezmesi kötü bir davranıştır ve evrimin doğal seleksiyon mekanizmasının İslam'da yeri yoktur. Dolayısıyla Batı'nın anladığı ve dünya görüşlerini üzerine inşa ettiği evrim ile hoş görü ve merhamete dayalı bir dünya görüşüne sahip İslam dünyasının anladığı evrim aynı şey değildir.

1.2 Antik Çağda Evrime Dair Görüşler

Antik çağ, öncesi bin yıllık bir süreci kapsayan 5.yüzyıla kadar olan dönemdir. Bu dönemde Mısır, Hitit, Mezopotamya, Yahudi, Pers, Roma uygarlıklarının kültürleriyle harmanlanmış bir kültür birikimi bulunmaktadır. Bu uygarlıklar kendilerine ait felsefe ve kültürü dini inançları ve pratik bilgileri sonucu meydana getirmişlerdir. Bitmek bilmez merak duygusu ve tatmin olmayınca arayış arzusu insanı çeşitli teoriler ve bilimler yapmaya zorlamıştır. Antik Çağın hem doğa filozofları hem de metafizikçileri varlığın temel unsurlarını, meydana gelişini ve süreçlerini araştırmışlardır. [29]

Antik çağ filozofları mitoloji ve dinle doğayı anlamlandırmışlardır. Akılla yoğrulan mitoloji ve dini inançlar neticesinde varlığın hangi unsurdan ve ne şekilde meydana geldiğini açıklamışlardır. Onların evrime dair görüşleri ile günümüzün pozitif bilimiyle desteklenmiş evrim anlayışı ortak noktalar olmakla birlikte birbirinden farklıdır.

---

28 Yiğit, *Metafizik ve Evrim*,18.
29 Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015), 11,12.

Çünkü evrim kavramı bile-ki evrim, kavram olarak değişim ve dönüşümü ifade eder-kendi içinde evrim geçirmiş diyebiliriz. [30]

Özel anlamda yunan felsefesi dünya tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Bizim antik çağ başlığımızı da zaten yunan düşünürleri oluşturmaktadır. Yunan tarihine baktığımızda İlk dönemi ayrı ayrı okulların olduğu ve düşüncede sistemli bir bütünün olmadığı dönemdir. Bu dönem cisimlerin dışarıdan gözlemlendiği ve bu gözlemin sade ve yüzeysel ve mitlere dayanıldığı dönem olduğunu görmekteyiz. Daha sonra ise konuya Tanrı da dâhil olmuştur. Artık düşünceye dini inançlar da katılarak anlamlandırma gerçekleşmiştir. Pers savaşlarıyla birlikte düşünce ve siyasi anlamda bir birleşme ve bütünlük görülmektedir. Bu birleşme de Platon ve Aristo'nun felsefi düşüncelerinin payı büyüktür. Nitekim onların felsefeleri hem kendi dönemlerini hem de kendilerinden sonraki dönemden günümüze kadar ilgi ve merakla takip edilip canlı tutulmuştur.[31]

Varlığın meydana gelişi ve evrime dair izahları açısından Antik çağ filozoflarını doğa filozofları ile metafizikçi filozoflar şeklinde iki başlık halinde ele alacağız.

1.2.1 Doğa Filozoflarına Göre Evrim

Bu dönem ilk filozofların olduğu ve böylelikle felsefi düşüncenin yavaş yavaş ortaya çıktığı dönemdir. Bu dönem filozofları doğa sorunuyla ilgilenmişlerdir. Doğayı ve varlığı anlamlandırmaya çalışırken maddesel bir evren anlayışına sahiplerdir. Onlar varlığı meydana getiren temel ilkenin ve bu ilkede olması gerek özelliklerin neler olduğu ile ilgilenmişlerdir. Nitekim ele alacağımız filozoflarla bu konuyu detaylandıracağız.

Thales, diğer adıyla Miletli Thales, Antik Çağın ilk filozofudur. Varlığın arkhesi yani ilke ve özünün ne olduğu ve varlığın hangi ilke ve özden meydana geldiği üzerinde durmuştur. Thales, arkhe olarak suyu kabul eder. Nitekim ona göre su hem Tanrısal bir öz hem de canlılığın kaynağıdır. Bunun sebebi olarak ise Tanrı ve insanların babası olarak Okeanos yani okyanuslar kabul edildiği bir inanışa sahip olması ile deniz kıyısında yaşamasından ötürü suyun değerinin ne olduğunu bilmesinden kaynaklıdır. Bundan dolayı her şey hem sudan meydana gelmekte hem de suya dönmektedir. Thales'te varlığın sudan meydana geldikten sonraki aşamalarına dair ise bilgi bulunmamaktadır.[32]

---

30 Caner Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı*. (İstanbul: İstanbul Yayınevi,2019), 21.
31 Gökberk, *Felsefe Tarihi,* 16.
32 Gökberk, *Felsefe Tarihi,* 20.

Aristo, Thales'in her şeyin ilk nedeni suyu görme nedenini şöyle açıklamıştır "*Thales, ilkenin su olduğunu söylemektedir. Onu bu inanca götüren şey, herhalde her şeyin sıvı bir varlıktan beslendiği, sıcağın kendisinin de ondan çıktığı ve onunla varlığını sürdürdüğüne ilişkin gözlemi olmuştur. O, bu görüşünü bu olgudan ve her şeyin tohumlarının nemli bir yapıda olması, suyun ise nemli şeylerin doğasının kaynağı olması olgusundan çıkarmıştır "* dolayısıyla Thales için su hem yaşamın kaynağı olma açısından hem de Styks ırmağı gibi kutsal sularla mitolojiye konu oluşu dolayısıyla önemlidir.[33]

Thales'in öğrencisi Anaximandros ilk neden, ilk ilke üzerinde durarak varlığın meydana gelişini açıklamıştır. Ona göre en önemli şey varlığın kendisinden meydana geldiği ilk neden ve ilk ilkenin sonsuz ve sınırsız olması gerektiğidir. Çünkü sonsuz ve sınırsız olan ancak sonsuz ve sınırsızı meydana getirir. Bundan dolayı O, ilk ilkeye Aperion yani sınırsız ve sonsuz demiştir. [34]

Aperion tam olarak belirli bir şey olmayıp her çeşit sıfattan yoksun bir şeydir. Bu belirsiz şey olan Aperion'dan zıtlıklarıyla birlikte bütün varlık meydana gelmiştir. Öncelikle karanlık ve soğuk olan toprak aydınlık ve sıcak olan hava ve ateşten ayrılmıştır. Dolayısıyla ilk olarak sıcak ve soğuk özelliktekiler birbirlerinden ayrılmışlardır. Yer küre yani toprak ateşle kuşatılarak toprak ve ateşin birleşiminden su meydana gelmiştir. Sudan çıkan buharlar ateşle sarılı yer küreyi delerek parçalamıştır. Bu parçalanma sonucunda gök cisimleri ortaya çıkmıştır. Daha sonra ise Güneşinde etkisiyle rüzgârlar ve sonrasında da depremler meydana gelmiştir.[35]

Sonsuz ve sınırsız okyanuslar varlığın meydana geliş unsurudur. Bundan dolayı yeryüzünde ilk var olan canlılar sudan meydana gelmiş olan balık türü canlılardır. Çünkü yeryüzü sularla kaplı olduğu için bu ortama uyumlu canlılardan türeyerek sırasıyla varlık meydana gelmiştir. Bundan dolayı insanın atası balık türü canlılardır denilebilir.[36]

Anaximandros'un öğrencisi olan Anaximenes, varlığın meydana gelişini ilk ilkeden hareketle açıklamıştır. Hem hocası hem de Thales gibi varlıktaki çokluğu tek bir ilkeye indirgemiştir. Ona göre varlığı meydana getiren hem bir ilk neden olmalı hem de bu ilk neden sonsuz ve sınırsız olmalıdır. Varlığın temel unsuru ve başlı başına sonsuz

---

33 Ahmet Cevizci, *İlk Çağ felsefesi Tarihi* (Bursa: Asa Yayınevi, 2000), 11.
34 Gökberk, *Felsefe tarihi* 21.
35 Bayram Ali Çetinkaya, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi* (İstanbul: İnsan Yayınları,2020), 79.
36 Gökberk, *Felsefe Tarihi*,22.

olan havadır. Çünkü hava nefes ve ruhtur. Dünyayı kuşatarak onu içinde barındırır ve canlıların hayat kaynağı olmasından dolayı canlılığın temel unsurudur. Hava, somut bir unsur olmasına rağmen Anaximenes ona sonsuzluk vasfı yüklemektedir. Bunun da nedeni hava sayesinde canlılık yaşamını devam ettirerek evrende değişim ve dönüşüm olur. Böylelikle havanın oluşundan dolayı evren ölü bir cansız yığını olmaktan kurtulmuştur. Havadan varlığın nasıl meydana geldiği üzerinde de durmuştur. Ona göre "*Hava, yoğunlaşma ve gevşemesiyle çeşitli nesnelere dönüşür: genişlemesi ve gevşemesiyle ateş olur; yoğunlaşmasıyla rüzgarlar, bulutlar meydana gelir; bulutlardan su, sudan toprak, yüksek bir yoğunlaşma ile de taşlar meydana gelir.*"[37]

Heraklitos arkhe'nin ne olduğu ile ilgilenmiştir. Arkhe Heraklitos'a göre öz varlıktır. Bu öz varlık, varlığa dair her şeyi içerisinde barındıran tektir. Ona göre arkhe ateştir. *"Ateş, bütün var olanların ilk gerçek temelidir, bütün karşıtların birliğidir, içinde bütün karşıtların eridiği birliktir."*[38]

Ancak bu ateş bizim anladığımız somut olan ateş olmayıp güç ve enerji anlamında ateştir. Çünkü Heraklitos ateşi bazen Tanrıya benzetmiş bazen de insan ruhunun bir parçası olduğunu söylemiştir. Bundan dolayı bizim anladığımız ateş değildir.[39]

Heraklitos'un arkhe'si kendinden önceki filozoflarda olduğu gibi kalıcı ve değişmez öz değildir. Ona göre arkhe ve evren daima değişir ve bir dönüşüm içerisinde varlığı meydana getirir. Nitekim ona göre ateşe bakıldığında bu değişim görülmektedir. Bunu odunun ateşi yakması örneği ile açıklar. Odunun ateşten etkilenerek yanışı farklı farklı süreçlerde meydana gelir. Bu süreç boyuna değişmektedir. Evrende de durum böyledir. Kalıcılık ve sabitlik mümkün değildir. Heraklitos'un değişime ilişkin ve onun düşüncesini güzel bir şekilde açıklayan "Aynı ırmaktan iki defa yıkanmaz" diye meşhur sözü vardır. [40]

Empedokles'e göre varlığın meydana gelişimi ateş, hava, su ve toprak olan dört unsurun ahenkli bir şekilde birleşimiyle olmuştur. Bunların hepsi birden varlığı oluşturmuştur. İlk başta bu dört unsur birlikteyken daha sonra birbirlerinden ayrılmaları

---

37 Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 21,22.
38 Gökberk , felsefe tarihi 24.
39 H.J. Störig, *İlk Çağ Felsefesi Hint Çin Yunan,* çev. Ömer Cemal Güngören (İstanbul: Yol Yayınları, 2000), 209.
40 Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 24.

ile evren meydana gelmiştir. Bu birleşme ve ayrılma sonsuza kadar devam eder ve her dağılma sonucu yeni bir evren meydana gelir. Birleşme ve ayrılmayı sağlayan şey manevi olup sevgi ve nefrettir. Nitekim sevgi birleştirirken, nefret ayrıştırmaktadır. Bu düşüncesiyle Empedokles Hint düşüncesine yakınlaşmış gibi görünmektedir.[41]

Empedokles'e göre canlıların ilk halleri eksik uzuvlu, ucube şeklindeki varlıklardır.[42] Gelişi güzel meydana gelen organların birleşmesiyle ucube varlıklar meydana gelmiştir. Bu tür, çevreye uyum sağlayamama, çoğalamama gibi durumlardan dolayı defalarca dönüşerek çevreye uyum sağlayan, çoğalan ve günümüze kadar gelen varlıklara dönüşmüştür. [43] Dolayısıyla o bu düşüncesiyle Darwin'in doğal seleksiyon ve adaptasyon düşüncesine benzer bir teori sunmuştur.[44]

Demokritos'un felsefesi var olanın değişmezliği esasına dayanmaktadır. Onun varlık anlayışında ana unsurun değişmezliği söz konusudur. Var olan değişmeyen ve yok olmayan atomdur. Atomlar; kendi başlarına hareket eder ve onlardaki tek değişiklik harekettir. Diğer doğa filozoflarında olduğu gibi Demokritos'ta varlığın oluş sorunu üzerinde durmuştur. Kendisi çağının en büyük doğa araştırıcısı olarak anıldığından dolayı doğaya ve varlığa dair gözlem ve araştırmaları önemlidir. Varlığın temel unsurundan sonra birbirlerinden farklı ve daima değişen varlıklar topluluğunun nasıl meydana geldiğini de araştırmıştır. Ona göre varlığın, ana unsur olan atomdan meydana gelişini açıklarken mekanist görüş sergilemiştir. "*Evren yalnızca atomların çarpışmaları ve birbirleri üzerindeki basınçları ile oluşmuştur; evrendeki oluşa kesin bir zorunluluk egemendir; bütün olup bitenler, nedenlerden zorunlu olarak meydana gelmişlerdir*.[45]

Demokritos'un evren anlayışı mekaniktir çünkü ona göre varlık doğal bir zorunluluk sonucu değişmeyen atomların hareketi ile ortaya çıkmıştır. Tam da bu noktada Aristo'nun eleştirisine maruz kalmıştır. Nitekim Aristo'nun evren anlayışında dört nedenle varlık meydana gelmiştir. [46]

41 Faruk Yılmaz, *İlk Çağ Düşünce Tarihi* (İstanbul: Birleşik Yayınları, yıl yok), 177.
42 Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 22.
43 Fatih Özgökman, *Tanrı ve Evrim.* (Ankara: Elis Yayınları, 2013), 42.
44 Yılmaz, *İlk Çağ Düşünce Tarihi*, 178.
45 Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 36,37.
46 Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 23.

1.2.2 Metafizikçi Filozoflara Göre Evrim

Metafizik "*hareket etmeyenin ilmi, sebeplerin sebebinin ilmi"* manasına gelir. Metafiziğin konusu sadece madde olmayan varlığı kapsamayıp bütün varlığı kapsar. Maddeden ayrı varlık ise iki kısım olup birincisi madde olmayıp maddesel bir bağlantıları da olmayan melekler. İkincisi ise yine tabiatı itibariyle madde olmayıp ancak madde ile bağlantısı olan ruhtur. Maddesel varlık ise maddeye muhtaç olup yapısının da madde içerdiği varlıktır. Tüm bu varlıklar metafiziğin konusu ve kapsamındadır. [47]

Yunan felsefesini sistematik olarak ele aldığımızda ilk dönem doğa sorunu ile ilgilenildiği dönemdir. Bu döneme dair doğa filozoflarını ele almıştık. Platonla başlayan ikinci dönem, konuların artık metafizik alana yöneldiği ve varlığın metafizik alanla ilişkilendirildiği bir dönemdir. Palton ve Aristo varlık sorununu geniş olarak ele almışlardır. Bunu yaparken de sistemli bir düzenle hareket etmişlerdir. [48]

Platon varlığın hem özünü hem de nasıl meydana gelişine dair kendinden önceki filozoflardan ayrılmıştır. Doğayı idealar öğretisiyle açıklamıştır. Ona göre ilk varlıklar idealardır. Bu asıl varlıklar örnek olup içinde bulunduğumuz âlemdeki varlıklar da onlara göre, onlara benzer olarak yaratılmıştır. Dolayısıyla âlemdeki varlıklar ideaların kopyasıdır. Doğa hep bir oluş halinde olup Demiurg tarafından meydana gelmiştir. Demiurg varlığı var eden iyi güçtür. Bundan dolayı onun yarattığı dünya en iyi ve en güzeldir. [49]

Fatma Paksüt'ün Platon ve Platon sonrası adlı eserinde Platonun *Sofistas* adlı eserinde ise "*bütün canlı hayvanlar, tohumlarla köklerden fışkıran bitkiler, toprak içindeki eriyen ve erimeyen cisimler, ilkin yokken sonradan Tanrı eli ile meydana gelmiştir. Tabiat eseri denen şeyler bir Tanrı sanatının eseridir"* açıklamalarıyla âlemi Tanrının sanatının ürünü olarak görmektedir. Dolayısıyla Platon evreni güzel, onu meydana getireni de iyi olarak görmüştür. [50]

Evrenin meydana gelişini *Timaios* adlı eserinde zikretmiştir. Tanrı evreni yaratmaya ilk olarak ateş ve toprak ile başlamıştır. Daha sonra ateş ve toprağın arasına hava ve suyu koymuştur. Bu dört unsuru birleştirerek evrenin gövdesini yaratmıştır. Dört

---

[47] Mehmet Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi.* (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 206.
[48] Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 52.
[49] Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 65.
[50] Fatma Paksüt, *Platon ve Platon Sonrası*(Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982), 343.

unsurun birleştiği varlık alanına küre şeklini vererek ona uygun dairesel hareketi de vermiştir. Daha sonra ise evrenin tam ortasına ruhu koymuştur. Palton Tanrının bu varlık alanını var etmeden önce başka tanrılar yarattığından bahseder. Çünkü Tanrı, tanrıları meydana getirmiş ve tanrılar da canlıları meydana getirmiştir. Tanrı tanrılara ”*Yaratılmış bir varlık olduğunuz için ölümsüz değilsiniz, ama ne parçalanacak ne de öleceksiniz. Size şimdi söyleyeceklerimi dinleyin; Göğün tam olması için, daha üç ölümlü soyun doğması gerekiyor. Eğer onları kendim yaratsam, onlara kendim can versem, Tanrılara eş olurlar. Hem evrenin tamamlanması hem onların ölümlü olması için bu canlıları siz meydana getirmeye çalışacaksınız. Onlara yiyecek verece, onları üreteceksiniz. Öldükleri zaman da onları tekrar yanınıza alacaksınız.* [51]

Doğada oluş, bozuluş ve yok oluş mevcuttur ve doğa Demiurg tarafından var edilirken başlangıcı olup ezeli değildir. Platonda doğanın var olduğu dünya tektir. Demokritos'ta olduğu gibi kaos sonucu dünyalar yoktur. [52] Platon *Timaios* adlı eserinde Tanrının âlemi düzensizken düzene koyduğunu ifade etmiştir. [53]

Platona göre evren sadece maddeden ibaret olmayıp öz olarak da maddesel değildir. Çünkü ona göre "*doğa felsefesi ile ilgilenen ve arkhe araştırması yapan filozoflar, tüm evrenin temelde hava, su, ateş ve toprak gibi maddi unsurlardan rastlantısal olarak oluştuğunu düşünmüşlerdir.*" Bundan dolayı platona göre sadece maddeden meydana gelmeyip ruhsal yapının mevcut olduğunu söyler. Nitekim ruh kendiliğinden hareket eden şey demektir. Maddeye güç verendir. Maddeden de önce var olmuştur. [54]Dolayısıyla platon varlığın meydana gelişinde en başa yaratıcıyı koymuştur ve onun iradesiyle dört unsur birleşerek evreni oluşturmuştur.

Aristo'ya göre varlığın bir amacı vardır. Bu amaç, varlığın meydana gelişiyle birlikte ait olduğu türün en gelişmiş ürününe ulaşmasıdır. Dolayısıyla varlık tam olarak mükemmelleşme ve kendini gerçekleştirmek için uğraşır.[55] Bu açıklamanın ardından Aristo'nun varlığın nasıl meydana geldiğine dair olan düşüncesine geçebiliriz. Varlığı öncelikle ay altı ve ay üstü âlem olmak üzere ikiye ayırmıştır. Ay altı âlemde var olanlar

---

51 Paksüt, *Platon ve platon sonrası,* 346-348.

52 Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 65.

53 Fahrettin Olguner, *Batı ve İslam Kaynakları Işığında Platon* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), sy unuttum

54 Özgökman, *Tanrı ve Evrim.* 17,18,19.

55 Ahmet Cevizci, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2015), 125.

ebedi olmayıp cevherleriyle birlikte var olduktan sonra yok olurlar. Ezeli ve ebedilik söz konusu olamamaktadır. Ay üstü âlem ise ezelidir yok olmaz. Dolayısıyla bozulma durumu ay altı âlem için geçerlidir. Öncelikle varlığı meydana getiren ilk muharrik, gerçek sebeptir. Aristo'ya göre eşyanın sebebi dörttür. Ay altı âlemdeki varlıklar bu dört sebeple meydana gelmişlerdir. Birincisi maddi sebep yani maddedir, ikincisi formel sebep yani cevherdir. Üçüncüsü etken sebeptir. Buna hareket ettirici sebepte denir. Dördüncüsü gaye sebeptir. Gaye sebep ise hareketin yöneldiği gayedir. Dolayısıyla Aristo'da gerçek varlıkların sebebi bu dört sebeptir.[56]

Onun varlık anlayışı saf maddeci anlayış olmayıp gayesi olan bir anlayıştır. Platonla birlikte doğa filozoflarından ayrılarak metafiziksel alanı anlamada teorilerini geliştirmişlerdir. Mekanik dünya görüşünden uzaklaşarak ruhu olan ve gayeye sahip bir dünya görüşü benimsemişlerdir. Aristo varlığın meydana gelişini bu dört nedenle açıklar. O, bu kavramları meşhur mermer heykeli örneği ile açıklar. Heykel için mermer kullanmak maddi neden. Heykeli yaparken çekiç vs. aletleri kullanmak fail nedendir. Heykele belirli şekiller vermek formel neden ve bu heykelin bir heykeltıraşın isteği ve amacı doğrultusunda gerçekleşmesi gayeci nedendir.[57]

Aristo'ya göre ay altı âlemin meydana gelişi şöyle gerçekleşmiştir " *Ateş, hava, su ve toprağın teşkil ettiği basit unsurların kendi aralarındaki devri oluşumu ve gelişimi mürekkep varlıkların meydana gelmesine sebep olmakta, kâinatta ve fizik kuvvetlerin muvazenesindeki nispetleri böylece bu dört unsurun devri oluşumu ve gelişimi muhafaza etmektedir. Böylelikle ay altı âleminde mürekkep cisimlerden sonra daha mürekkep olan madenler, onlardan da sonra organlaşmış cevherler meydana gelir. Bunlar da aralarında en az organlaşmışından en çok organlaşmış olanına doğru bir mertebelenmeye tabidirler.* " dolayısıyla Aristo ay altı alemin meydana gelişini izahta evrimi temele almıştır. [58]

Ay üstü âlemde düzen ve mükemmellik varken ay altı alemde tesadüfler, hilkat garabeleri ve ucubeler vardır. Esas itibariyle Aristo varlığı birinci grup ve ikinci grup varlık olarak ikiye ayırmıştır. Birinci grup varlık kendi kendisine yeten, varlıkları zaruri ve ezeli varlıklar olup bunlar birinci gökteki zekâlar, yıldızlar ve beşeri ruhlardır. Bunlara

---

56 Süleyman Hayri Bolat, *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziği Karşılaştırılması* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 69,70.

57 Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 33.

58 Bolat, *Aristo metafiziği ve gazali metafiziği karşılaştırılması,* 99.

manevi cevher denir. Bu varlıklar ikinci grup varlıktan öncedirler. İkinci grup varlıkları ise varlıklarını birinci grup varlıklardan kazanmış ve kevn ve fesada uğrayan varlıklar oluşturur. [59]

Aristo canlıları sınıflandırarak aralarında bir hiyerarşi oluşturur. Bu sınıflamada ara türler vardır. Bu ara türler kendinden önceki ve kendinden sonraki basamaktaki türlerin özelliklerini barındıran türlerdir. Aristo'da türler arası geçiş olmayıp bitkinin hayvana, hayvanın insana dönüşü söz konusu değildir. Aristo'nun yapmış olduğu sınıflama her canlının kendi türü içerisindeki gelişmişliğini belirlemektir. [60]

Aristo varlığı hiyerarşik bir düzen olarak ele alır ve bu düzen kendi içinde sınıflara ayrılır. Buna "Yaşam merdiveni" (Ladder of life) ya da "Doğa cetveli " (Scale Naturae) der. Bu hiyerarşi ve sınıflar böyle yaratılmış olup değişmezdir. Bu hiyerarşinin en tepesinde Tanrı, Tanrıdan sonra melekler ondan sonra da insan gelir. [61]

Onun teorisinde sıçramalar ve tesadüfler yer almaz. Çünkü onun evren anlayışında sabit ve değişmezlik vardır. Her canlı kendi türüne ait olup başka bir türe dönüşemez. [62]

Plotinos'a göre doğanın varoluş kaynağı Bir'dir. Bir akılla kavranamayan nedendir. Ona dair net bir şey söylenemez, söylenen her şey de eksiktir. Belki ne olmadığı ile ilgili şeyler söylenebilirken bunun aksi asla söylenemez. Dolayısıyla Bir'i doğada karşılayabilecek hiçbir şey yoktur. Daha pek çok özelliklerle Plotinos Bir'i açıklamıştır. Varoluşu Bir ile başlatmıştır çünkü Plotinos'a göre var oluşun başlangıcı Bir'in taşması sonucu meydana gelmiştir. Bir zorunlu olarak taşar ve onun taşması sonucu Us yani Nous meydana gelmiştir. Us bünyesinde hem birliği hem de çokluğu barındırmaktadır. Çokluk ilk idealar olup cisim dünyasının gerçekliğidir. İdealar ise doğaya geçiş basamağı ve doğanın oluşmasında ara nedendir. Bir'den taşan Us, var olur olmaz kendi varlık sebebi olan Bir'i seyreder. Bu seyirle birlikte Us yetkinleşir ve tam olma vasfına sahip olur. bu yetkinlik beraberinde taşmayı ve kendinden bir şey eksilmeden kendine benzer olanı oluşturma zorunluluğunu getirmektedir. Dolayısıyla Us'tan Ruh yani Psykhe meydana gelir. Ruh Us'u seyreder ve Doğayı meydana getirir. Son olarak doğadan da madde

---

59 Bolat, *Aristo metafiziği ve gazali metafiziği karşılaştırılması,* 126.
60 Özgökman, *Tanrı ve Evrim,* 42-43.
61 Jones vd., *Dünü ve Bugünüyle Evrim*, 19.
62 Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı,* 32

meydana gelmiştir. Bu var oluş sürekli bir şekilde kopukluk olmadan meydana gelmiştir. İnsan bu doğanın içinde var olmuştur. İnsan, kendisini meydana getiren İlk nedene varoluştaki süreklilikle birlikte yükselmeyi istemektedir. Bu yükselmeyi Ruh ve Us basamaklarını aşarak bunu da ancak arınarak gerçekleştirebilir. Ruh ise arınarak sadece Us'a kadar yükselmektedir. Bir'e ulaşmak için bu yeterli olmayıp tam düzelmenin, tam arınmanın olması gerekmektedir. Tam düzelme ise Ruh'un adil ve akıllı bir bilge olmasıyladır. Arınarak tam düzelmeyi gerçekleştiren kişi artık bilge vasfını kazanır. Bu durumdaki insanın Bir ile arasında hiçbir engel yoktur. Bir'i görür, Bir ona görünür ve Bir'le bağlantı kurar. Bu insanın ulaştığı son nokta ve aynı zamanda da varlığın başlangıcıdır. Plotinos'un varoluş teorisi İslam dünyasındaki sudur teorisine benzemektedir.[63]

1.3. İslam Metafiziğinde Evrim

İslam düşünürler tercümelerle felsefe alanında kendilerine özgü bir sistem geliştirmişlerdir. Elbette ki bu düşünce sistemi sadece tercümelere bağlı değildir. Çünkü tercümelerle gelen felsefe ve daha birçok ilim için öncesi bir bilgiye sahip olmak veya buna hazır olmak gerekmektedir. Bundan dolayı İslam felsefesinin kaynaklarını zikretmekte yarar vardır. İslam felsefesinin yerli kaynakları Kuran-Kerim ve hadistir. Kuran da düşünmeye, aklı kullanmaya ve sorgulamaya ilişkin pek çok ayet bulunmaktadır. Bunu pek çok ayette açık ve net bir şekilde görmekteyiz. Aklı kullanmak ve sorgulamak ile insan gerçek ve hakiki bilgiye ulaşır. Öbür türlü ise taklit ve körü körüne bir inanış gerçekleşir. İslam felsefesi elbette ki sadece yerli kaynaklardan beslenmeyip yabancı kaynaklardan da beslenmiştir. Bunlar; Antik Yunan ve Helenistik Felsefesi, İran-Sasani Felsefesi ve Hint Felsefesidir. Müslüman düşünürler bu felsefelerden en çok Antik Yunan Felsefesi le Helenistik Felsefeden etkilenmişlerdir. Yunan düşünürlerden Aristo'nun önemi büyüktür. Müslüman düşünürler Aristo'nun sabit evren anlayışı, varlığın amaca sahip oluşu dolayısıyla gayeci anlayışı ile varlık tabakalarında geçişin olmayışı gibi düşüncelerinden etkilenmişlerdir. [64]

Evrim konusu sadece tercüme ile İslam dünyasında olduğu düşünülemez. Çünkü evrim insanda bir merak sonucu ve varlığı sorgulamayla oluşmuş ve araştırılmış bir

63 Betül Çotuksöken, Saffet Babür, *Orta Çağda Felsefe* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1993),39-41.
64 Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş.* (Ankara: Beyaz Kule Yayınları, 2008), 25,28.

kavramdır. Daha önce de dediğimiz gibi insan meraklı bir varlıktır. Bu merakı onu huzursuz ederek araştırmaya yöneltir. Bu duygu bütün insanlığın ortak özelliğidir. Bir merak varsa onun araştırılması gerektiği İslam dünyasında da aynıdır. Müslüman düşünürleri kendilerine özgü evrim anlayışları ile Orta Çağda tercümelerle batıyı etkilemiştir. Aslında bu etkileşim karşılıklıdır. Çünkü evrim genel ve meşhur bir kavramdır. Müslüman düşünürler âlemin nasıl yaratıldığını ve bu yaratılışta nasıl bir döngünün olduğunu araştırmışlardır. Evrim kavramından önce yaratılışın nasıl ve ne şekilde olduğunu açıkladıktan sonra varlığın meydana gelişini ve dönüşümünü yani evrimi ele almışlardır. Temelde Allah inancına bağlı olarak evrimle canlılığı ilişkilendirmişlerdir. Çünkü evrimi kabul etmek yaratıcıyı yok saymak değildir. Bundan dolayı Müslüman düşünürler yaratılışa dair farklı kavramlarla izahlar yapmışlarsa da temelde yaratıcı vardır. Nitekim Cabir bin Hayyam varlığın oluşumunu tevlid, tevellüd, tevâlüd, tekvin, kevn ve halk kavramlarıyla; Nazzâm, kumun, zuhur, tecdid ve mücânese kavramlarıyla; Câhız, mesh(mutasyon) kavramıyla; Birûni doğal seçilim ve suni seçilim kavramlarıyla; İhvan-ı safa Hikmet-ilahiye veya inayeti rabbaniye kavramıyla; İbn Miskeveyh ise el- kuvvetü's-Sariye veya el-hikmetü's- Sariye ile Farabi, ay altı ve ay üstü alem ve sudur teorisiyle, İbn Rüşd sürekli yaratma teorisi ile, Isfahani, varlığın insanda son olacak şeklinde devam edişi ve insanın bazı özellikleriyle hayvana ve bitkiye benzeyişiyle, Mevlana evrimi nefsin tekamülü şeklinde gerçekleşen ruhun evrimiyle, Mehmet Kazvini, evrim kavramını kendinden öncekilerden de etkilenerek ara varlıklarla, İbn Haldun türün türe dönüşümü ile aynı zamanda evrimi hava şartları ve yeme içmenin etkilemesi ile, Kınalızade Ali Efendi varlığı hava, su, ateş ve toprağın karışımıyla meydana gelerek denge ile mükemmel oluşu ile ve son olarak Erzurumlu İbrahim hakkı ise varlığı gezegenler ve dört unsurdan meydana geliş olarak açıklamışlardır. Her bir düşünür evrime farklı bir boyut kazandırmışlardır. Kimi daha kanıta dayalı iken kiminin görüşü ruhun evrimine dayalı olduğu için biraz tasavvuf eksenlidir. Evrim geniş bir kavramı ihtiva ettiği için her bir düşünür farklı açıdan ele almıştır. Ancak her birinin evrime dair görüşlerine baktığımızda insan ufkunda son vardır. İnsandan sonra melek mertebesi gelir ve melekler insandan üstün varlıklardır. Ancak insan ahlaken melek mertebesine geçebilir. Ahlaki geçişten elbette söz edilebilir. Nitekim peygamberler ve filozoflara baktığımızda onlar, özel bir durumdadırlar. Bizim tezimizde ele aldığımız evrim ise türlerin aktüel evrim olup türlerin meydana gelişi ve çoğalması ile ilgilidir.

Ele aldığımız İslam düşünürleri ilk olarak kimya bilimin kurucusu Cabir bin Hayyan , Nazzâm, Câhız, Birûni, İhvan-ı Safa, Farabi, İbn Rüşd, ikinci bölümü kendisine tahsis ettiğimiz ve tezimizin ana unsuru olan İbn Miskeveyh'tir. Dolayısıyla yukarıdaki paragrafta İbn Miskeveyh sonrasındaki İslam düşünürlerinin varlığa dair görüşleri bu başlık altında ayrı bölüm olarak ele alınmayıp sadece İbn Miskeveyh öncesi düşünürlere başlıklar halinde yer verilecektir. Bu başlığımızı kelamcı ve filozof olan İslam düşünürleri olarak iki kısımda inceledik.

1.3.1. İslam filozoflarına göre evrim düşüncesi

1.3.1.1. Câbir Bin Hayyan

Câbir Bin Hayyan'ın felsefesinin temelini küçük ve büyük âlemle semavi güçlerin yeryüzünü etkilemesi oluşturur. Kâinatta varlık mertebelere ayrılır. Bunlar maden, bitki ve hayvan şeklinde sıralanır. Maden onun için daha önemlidir. Çünkü madenlerin evrimleşmesiyle altın meydana gelir. Zaten kendisi simya biliminin kurucusu olduğu için madene ayrıca önem vermiştir[65]. Ona göre varlığın meydana gelişi kendiliğinden spontane şekildedir. Kendiliğinden oluş fikri evrimin temelini oluşturan ve kökeni Tevrat'a dayanan eski bir düşüncedir. Varlık ilk asli canlı türü ile başlar. Bu türler su, toprak, ateş, hava ve bunların sıcaklık, kuruluk, soğukluk ve nemlilik gibi sıfatlarından meydana gelmiştir. Cabir bin Hayyan bazı bitki, hayvan ve ilk insanın kendiliğinden oluştuğunu söyler. Bu düşünceye göre bazı canlılar üreme ve döllenme olmadan doğada dış unsurlarla birlikte kendiliğinden olur. Bu teoride ilahi yaratmayı inkâr etmez. Ona göre Allah dört unsur ve bunların sıfatlarını yaratmıştır ve maden, bitki, hayvan ve insanın oluşmasını dilemiştir. Bundan dolayı oluşum hem kendiliğinden hem de laboratuvar ortamında olmak üzere ikiye ayırır. Kendiliğinden oluş için tevlid ve tevellüd kavramını kullanır. Yaratıcı tarafından yaratılmaya ise halk ve kevn kavramlarını kullanır. Cabir bin Hayyana göre insan, bitki ve hayvan türü Suni laboratuvar ortamında üretilebilir ancak onun bu konuda net olarak bir örnek sunup sunmadığı ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Gerek kendiliğinden oluşun gerek de laboratuar ortamındaki oluşun meydana getiricisi Allah'tır.

---

65 Aygün Akyol, *İslam Felsefesi,* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 79.

Bu teori birçok bilimsel çalışma ile geçerliliğini yitirmiştir. Pasteur yaptığı deneylerle bu teorinin bilimsel olmadığını kanıtlamıştır. [66]

1.3.1.2. Birûni

Birûni'nin evrim anlayışında kendinden önceki düşünürlerin etkisi olsa da İslam kültürünün evrim anlayışını en iyi şekilde ortaya koymuştur. Kâinatın ve türlerin meydana gelişine dair bilimsel ve dini izahları ele almıştır. Özellikle İslam ve diğer dinlerin bilgi birikimlerini de incelemiştir. Ona göre varlık Allah'ın yaratması sonucu var olmuştur. Varlığın ne zaman ve nasıl başladığının kesin olarak bilinmeyeceğini ifade etmiştir. Çünkü bu konuya dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Birûni yaratılışa dair konularda Kur'an'dan faydalanmıştır. Kur'an'daki bilgiler ışığında varlığın nasıl ve ne zaman meydana geldiğine dair kesin olmamakla birlikte buna yakın bilgilerin olabileceğini söylemiştir. Varlığın evrimi konusunda ise; Allah'ın ilk yaratmış olduğu varlığın temel unsurlarına evrimleşebilecek yetenek vermiştir. Bu unsurlar bu yetenekle yaratılmışlardır. Bundan dolayı varlıklar temel unsurdan itibaren değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Temel unsurlar su, hava, gaz ve topraktır. Bunların karışımlarıyla varlık meydana peyderpey olarak gelmiştir. Ona göre ana türler birbirlerinden bağımsız olarak var olmuşlardır. Böylelikle bitki, hayvan ve insan birbirlerinden türemeyip sadece kendi türlerinde değişmiş ve dönüşmüştür. Her birinin sınırları ve kapsamları ayrı ayrıdır. Dört ana unsurun her birine ait ana türler vardır. Bu ana türler bağlı olduğu unsurun kendisinden meydana gelir.

Biruni'ye göre evrim iki şekilde gerçekleşir. Birincisi Doğal seçilimle yani türün hem kendi hem de başka türün üyeleri arasındaki hayat kavgasıdır. İkincisi ise suni seçilimle yani insanın yardımı ve insanın türü koruma altına almasıyla türün neslini devam ettirmesiyledir.[67]

Örneğin Şanlıurfa'nın Birecik ilçesinde yaşayan kelaynak kuşları nesilleri tehlike altındaki türlerdendir. İnsanların onu koruma altına alması ve özel bakımla ilgilenmeleriyle şu an kelaynak kuşlarının sayısı artmıştır. Böylelikle bu kuş türü insan sayesinde hayata tutunarak varlığını gelecek kuşaklar boyu devam ettirecektir.

---

[66] Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 38-40.
[67] Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi,* 62-70.

1.3.1.3. İhvan-ı Safa

İzmirli İsmail Hakkı'ya göre İslam'da tekâmül nazariyesi ihvan-ı safa ile başlar. İhvanda tekâmülün başlangıcı yoktan varoluş şeklinde başlamaz. Canlılık belli bir suretten tedricen meydana gelmiştir. Buna tekâmül nazariyesi denildiği gibi istihâle usulü de denir. Tekâmül, ihvanda Hikmet-i ilahiye ve inayeti rabbaniye ile açıklanır. Varlık Allahtan zuhur olmuştur. *Alemin Tanrı'dan ortaya çıkışı sözün konuşan kişiden veya ışığın güneşten çıkmasına benzer. Söz konuşanın ne bir parçasıdır ne de onsuz var olabilen bir şeydir; söz olsa olsa konuşmacının bir eylemi ve ondan zuhur eden bir niteliğidir.* Dolayısıyla İhvana göre varlığın meydana gelişi inayetin gereğidir. Çünkü inayet bunu gerektirir.[68]

Oluş; aşağıdan yukarıya doğru bir sıra halinde madenler, bitkiler, hayvanlar, insanlar ve insaniyet mertebesinde nefsini arındırarak ervah âlemini müşahede edenlerde son bulur. Maden ile bitki arasında mantar vardır. Mantar, yaprak ve meyvesinin olmayışından dolayı hem bitkiye hem madene benzer. Bitki ile hayvan arasında hurma ağacı vardır. İnsan ile hayvan arasında ise hem şekil benzerliği hem de insan hareketlerini andıran hareketleriyle maymun ve at, zekâlarıyla fil, güvercin, papağan, sanatıyla ise bal arısı insana yakındır. İnsan mertebesinin en aşağısında ise mahsûsâta dair bilgisi olan kişiler vardır. Dokunduğuna, duyduğuna, tattığına, hissettiğine ve gördüğü kadarıyla yetinen insanlardır. Bunlar şeklen insan ama fiilen hayvandırlar. İnsanın en üst mertebesini ise nefsini arındıran, cehaletten uzaklaşmış kalp gözü açık kimselerdir. Bunlar ervah âlemini müşahede ederler. İhvana göre insan nefsi bütün mertebeleri aşarak melek mertebesine geçer. İnsanın ulaşacağı en üst mertebe melek mertebesidir.[69]

İhvana göre var olan her şey insandan önce yaratılmış olup onun var olabilmesi için vardır. Aslında bu her tür için geçerlidir. Her tür veya her organ kendinden bir sonrakine hizmet eder ve onu olgunlaştırır.[70]

İhvana göre varlığın her tabakasında sürekli olarak değişim ve dönüşüm vardır. Bu değişim ve dönüşümde her basamak birbirine yakındır ve birbirlerine dayanırlar.

---

68 Yiğit, *Metafizik ve evrim*, 120,121.

69 Celaleddin İzmirli, *İhvan-ı Safa Felsefesi ve İslamda Tekamül Nazariyesi*. (Ankara: Hilmi Kitabevi, 1949), 10-12.

70 Şahin Filiz, "İhvan-ı Safa (X.Yy)'ya Göre İnsanın Biyolojik ve Psikolojik Yapısı", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11/11 (2001):

"*bitkilerin ilk basamağı, madenlerin son basamağına, hayvanların ilk basamağı da bitkilerin son basamağına dayalıdır. İnsanlığın ilk derecesi de hayvanlığın son derecesine dayanır."* İhvana göre varlıkların uzuv veya donanım olarak az gelişmiş olanı daha iyi olandan hep önce gelir. Nitekim onlara göre hayvanların en üstünü, en mükemmel varlık olan insana şekil yönüyle benzemesinden dolayı maymundur. Hasan şahine göre İhvanda geçiş vardır. Bu yönüyle Darwinizm'e benzemektedir. Ancak insanın meleklerle ve ilahi âlemle irtibat kurması ile de Darwinizm'den ayrılmıştır.[71]

1.3.1.4. Farabi

Farabi varlığın meydana gelişini iki bölümde ele alır. Birinci bölüm ikinciler ve semavi cisimlerin toplulukları hakkındaki kısımdır. Bu bölümde İlk"ten varlığın sırasıyla 11. Varlığa kadar meydana gelişini anlatır. Her bir varlık madde olmayıp hem kendi zatlarını hem de İlk"i aklederler. Bu varlıklar hem İlk"i hem de kendilerini aklederek bir başka varlığı zorunlu olarak meydana getirir (Farabi bu oluşuma lüzumen der) Her varlık sırasıyla ilk sema, sabit yıldızlar Küresi, Zühal-Satürn Küresi, Müşteri-Jüpiter Küresi, Merih-Mars Küresi, Güneş Küresi, Zühre-Venüs Küresi, Utarid-Merkür Küresi ve AyKüresi'ni meydana getirirler. Son varlık 11. Varlıktır. Ay Küresi ile semavi cisimlerin varlığı son bulur. Farabi'ye göre 11 varlıkta en başta verilmiş üstün yetkinlikler vardır. Ancak her varlık İlk"e göre noksandır, onun kadar mükemmel ve yetkin değildir.

Varlık hâlâ devam etmekte olup Farabi varlığın maddi boyutunu ise Semaların altındaki cisimler hakkında başlığı ile ele alır. Sema altındaki cisimler maddidir. Bu kısımda zayıf ve eksik özelliklere sahip varlıkların en mükemmele doğru ilerleyişi aşama aşama meydana gelmektedir. Bu varlıklar en düşükten en üstüne doğru ilk madde, unsurlar, madenler, bitkiler, akletmeyen hayvan ve akleden hayvan şeklinde sıralanır. En üstünü akleden hayvandır. Farabi'ye göre maddi varlıkların meydana gelişi semavi cisimlerin etkileriyledir. Semavi cisimlerin ortak tabiatlarından ilk madde ortaya çıkar. İlk madde, kendisinden sonraki bütün maddi varlıklarda ortak bulunan maddedir. Daha sonra sırasıyla varlıklar meydana gelir.

> *Böylece semavi cisimlerin onlardaki farklı türden etkileri onların birbirlerine yönelik etkileriyle birleşir ve bu birleşimden oldukça çok sayıda başka imtizaç ve karışım meydana gelir ki, bunlar vasıtasıyla da her türde oldukça çok sayıda*

---

71 Hasan Şahin, *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri*. (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2000), 75.

farklı bireyler ortaya çıkar. Semavi cisimlerin altında bulunan tabii şeylerin varlığının sebepleri işte bunlardır. [72]

Farabi'ye göre türlerin varlığını koruyan şeyler vardır. Bunlar *sureti olduğu cisimde bulunan kuvvet, varlığını korumakta ona yardımcı olan kuvvet ve göksel cisimlerdir*. Bu koruyucularla varlık devam eder ve Farabi'ye göre bu devamlılıkta türün başka bir türe dönüşümünden bahsedilemez.[73]

1.3.2 Kelamcılara göre evrim düşüncesi

1.3.2.1 Nazzâm

Nazzâm varlığın ortaya çıkışına ilişkin teorisini Kumun, Zuhur, Tecdîd ve Mücânese olmak üzere dört kısımda ele alır. Ortaya koymuş olduğu teoriler esasında yaratma teorisidir. Kumun varlığın yaratılışının başlangıcı teorisidir. Kâinattaki her şeyin prototipi, ilk hali kumunda gizlidir. Kumun tıpkı bir tohum gibi çekirdek varlıktır. Allah çekirdek varlığı bir anda yaratmıştır. Çekirdek varlığın yaratılmasıyla yaratılış tamamlanmıştır. Ona göre kainatla ilgili her şey kumunda gizli olduğundan dolayı Hz. Adem'in yaratılışı da bütün insanlıktan önce değildir. Çünkü her şey bir anda yaratılmıştır. Varlığın çekirdek varlıktan meydana gelişini ise zuhur teorisi ile açıklar. Bu teoriye göre maden, bitki, hayvan ve insan uzun bir zaman diliminde basitten karmaşığa doğru evrimleşerek meydana gelmiştir. Varlığın çekirdekten peyderpey yavaş yavaş meydana gelmesi Allah'ın dilemesiyledir. Herhangi bir mekanizma veya şartlar söz konusu değildir. Nazzâm kumun ve zuhur teorisini açıklarken pek çok ayeti delil göstermiştir. Tecdîd teorisi ise canlıların kendi ana türlerini oluşturduktan sonra kendi türleri içerisinde devamlı olarak değişmesi ve yeni şekiller almasıdır. Her tür kendi içinde değişerek alt ve yan türleri oluşturur. Tür içinde meydana gelen bu değişimle türler özünü ve ait olduğu türünü kaybetmez ve başka bir ana türe dönüşmez. Yani bitki asla hayvan olmaz. Hayvan da asla insan olamaz. Son olarak mücânese teorisi ise ilk üç teoriyi içerisine alan ortak teoridir. Nazzâm'a göre mücânese canlıların hepsinin bir sınıfı oluşturmasıdır. Varlık ona göre kumun teorisinde ifade ettiği gibi tek bir çekirdek varlıktan meydana gelmiştir. Varlığa dair her şey tek bir çekirdek varlıkta bulunduğu ve

---

[72] Farabi, el-Medinet'ül- Fazıla, çev. Yaşar Aydınlı, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 80, 82, 83, 84, 86, 94, 111, 118

[73] Yiğit, *Metafizik ve evrim,* 131,132.

bu çekirdek varlıktan da meydana geldiği için tek bir sınıfı oluştururlar. Bundan dolayı mücânese teorisi kumun ve zuhur teorilerini de içine alan kapsamlı bir teorinin adıdır. [74]

Nazzamın metafizik düşüncesi Anaxagoras'ın metafiziğine dayanmaktadır. çünkü Anaxagoras'ta organik bir bütün olan tabiatta her şey gizli bir şekilde ezelde aynı anda var olmuştur. Dolayısıyla öncelik ve sonralık yoktur. Varlığı meydana çıkan her şey aslında gizlinin ortaya çıkması, bu tıpkı bir perdenin kalkarak her şeyin aşikar olması gibidir. Bu noktada Nazzam varlığın ortaya çıkışını kumun ve zuhur teorisiyle açıklamıştır[75].

Son olarak insanın meydana gelişine dair ise Nazzâm'a göre insan hayvan ve her hangi bir türün devamı değildir. Diğer türlerde de durum böyledir. Her tür kendi içerisinde gelişip dönüştüğü için her tür kendi türüne özeldir. Bundan dolayı Nazzam'da türler arası geçiş yoktur. [76]

1.3.3 Câhız

Câhız, Nazzâm'ın öğrencisidir. Varlığın yaratılışına dair hocası Nazzâm'ın çekirdek varlıktan yaratılma teorisini kabul eder. Ancak Nazzâm çekirdek varlıktan varlığın nasıl meydana geldiği, hangi mekanizmayla ne durumda gerçekleştiği ile ilgili bilgi vermez. Allah'ın muradı ile gerçekleştiğini söyler. Câhız teorisi ile tamda bu noktada hocasından ayrılır. Onun teorisini Transformasyon ve mutasyon kavramları oluşturur. Evrimi meydana getiren metafiziksel ve fiziksel faktörler vardır. Metafiziksel faktör Allah'tır. Varlık onun yaratması ve varlığa evrimleşme kabiliyeti vermesi ile gerçekleşir. Fiziksel faktörler ise fiziki çevre, iklim, hayat kavgası ve doğal seçilimdir. Bu faktörlerle varlıkta bilkuvve var olan evrimleşme kabiliyeti faaliyete geçer. Fiziksel faktörler türü etkiler ve bu etkiye türler ya uyum sağlar ya da uyum sağlayamayıp yok olurlar. Bu uyum meydana gelen değişikliğe karşı türün kendini yenilemesi veya dönüştürmesi ile olur. Türler metafizik ve fiziksel faktörlerle birlikte kendi ana türünün dışında yeni türler meydana getirir. Meydana gelen türler tamamen farklıdır. Câhız bu teorisi ile türlerin değişkenliğini savunur. Türlerin evriminde mutasyonu da kabul eder.

---

74 Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorileri,*43-46.

75 Hilmi Ziya ülken, *İslam düşüncesi – Türk düşünce tarihi araştırmalarına giriş* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1995),37.

76 Bayraktar, *İslam'da evrimci yaratılış teorisi*, 47.

Mutasyon, *Kitab'ul-Hayavan*'da bahsettiği gibi aniden de olabilir zamanla da olabilir. İnsanın hayvandan evrimleşerek meydana geldiğine dair net bir şey söylememektedir. [77]

Cahız transformasyon ve mutasyonun doğa olayı olduklarından dolayı tecrübe edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Tecrübeyle ancak kanıtlanmış olunur. Tecrübe edilmezse net bir şey söylemek doğru olmaz. Nitekim kendisi bu konuyu teorisinin sonunda ifade etmiştir.[78]

77 Bayraktar, *İslam'da evrimci yaratılış teorisi*, 53,55,57,58,59.

78 Yunus cengiz, "Cahız'ın Düşüncesinde Doğa ve İnsan", içinde *İslam Felsefesi,* ed. Bayram Ali Çetinkaya, (Ankara: Grafiker Yayınlar, 2017), 86.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN MİSKEVEYHTE EVRİMİN ELE ALINIŞI

Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub b. Miskeveyh el-Hazin (ö.421-1030). Doğum tarihi ve yeri konusunda kesin bilgi olmayan İbn Miskeveyh'in Rey'de doğduğu sanılmaktadır. Büveyhiler devrinin ünlü düşünürlerinden olan İbn Miskeveyh'in hayatına dair bilgiler sınırlıdır; özellikle çocukluk ve yaşlılık dönemine ait hemen hiçbir bilgi yoktur.

İbn Miskeveyh'in henüz genç iken Büveyhi vezirlerinin dikkatini çekmesi o yaşlarda iyi bir eğitim gördüğüne işaret eder. Ancak hem bir ilim adamı olarak ünlenmesi hem de bürokrat olarak yetişmesi Büveyhilerin hizmetine girmesiyle başlar. Bu hanedan mensuplarıyla ilk ilişkisi, Muizzüddevle'nin veziri Mühellebi'nin 340'ta (952)onu kendisine nedim olarak tayin etmesiyle başlamıştır. İbn Miskeveyh, vezirin öldürüldüğü 352(963) yılına kadar Bağdat'ta onun hizmetinde bulundu. Bu zaman içinde resmi kişilerin yanı sıra devrin âlimleriyle tanıştı. Aynı zamanda bir ilim adamı olan vezir, İbn Miskeveyh'ten tarih alanında kendini yetiştirmesini istedi. Bunun üzerine sık sık, Taberi'nin öğrencisi olan Kadı Ebu Bekir Ahmet b. Kamil'in Bağdat'taki evine giderek ondan tarih dersleri aldı ve Taberinin *Tarihu'r-rusül ve'l- müluk* adlı eserini okudu. Muizzüddevle, Mühellebi'yi öldürtmesinden sonra İbn Miskeveyh'i de görevden uzaklaştırınca filozof Bağdatı terkedip Rey'e gitti ve oradayaklaşık iki yıl kaldı. Ardından Rüknüddevle'nin veziri Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amid, İbn Miskeveyh'i 354'te Rey'e davet etti. İbn Miskeveyh, vezirin kütüphanecisi ve defterdarı olarak onun öldüğü 360(971)tarihine kadar zamanının çoğunu kütüphanede geçirerek vezire hizmet etti. Rüknüddevle, Ebu'l Fazl'ın ölümü üzerine oğlu Ebu'l- Feth'i 360(971) yılında yerine vezirliğe getirdi; yeni vezir de İbn Miskeveyh'i kütüphaneci ve defterdar olarak

görevlendirdi. Ebul Feth, aynı yıl Rey'den Bağdat'a gelince İbn Miskeveyh de onunla geldi; vezirin 366'da(977) Bağdat'ta öldürülmesine kadar onun hizmetinde bulundu. İbn Miskeveyh, daha sonra Şiraz'da Büveyhi hükümdarı Adududdevle'nin hizmetine girdi ve beytülmal yöneticisi, hükümdarın hazinedarı ve nedimi olarak çalıştı. Kendisi de bir ilim adamı olan Adududdevle'nin vefatına kadar sarayda kaldı. Bu arada saray tabibi İbnül Hammar ile özel dostluk kurarak tıp ilmiyle de meşgul olma imkanı bulmuştur.

İbn Miskeveyh, Adududdevle'nin ölümü üzerine Şiraz'dan ayrılarak onun Rey'de hükümdarlık yapan oğlu Samsamüddevle'nin hizmetine girdi, Vezir Sa'dan'ın da nedimi oldu. Bu sırada şair İbnül-Haccac, filozof Ebu Hayyanet-Tevhidi, mantıkçı İbn Zür'a, matematikçi Ebul-Vefa el-Büzcani gibi âlimlerle tanıştı. İbn Sa'dan'ın öldürülmesi üzerine İbn Miskeveyh'in Samsamüddevle ile ilişkisi de sona erdi. Filozofun hayatının yaklaşık kırk-kırk beş yıl süren bundan sonraki dönemi iyi bilinmemektedir. İbn Miskeveyh'in ilmi ve fikri şahsiyetinin gelişmesinde devlet adamlarından gördüğü teşviklerin ve devrinin âlimleriyle münasebetinin önemli rolü olmuştur. Vezir Mühellebi'nin teşvikiyle edep literatürüne yönelmiş, Bağdat'ta Ahmed b. Kamil'den tarih öğrenmiş, daha sonra Sabit b. Sinan ile tanışarak onun tarihle ilgili eserini incelemiş, Ebu'l-Fazl İbnü'l- Amid ve oğlu Ebu'l-Feth zamanında matematik ve kimya gibi akli ilimlerle uğraşmıştır. Bu dönemde Ebu Süleyman es-Sicistani'den mantık ve felsefe tahsil etmiştir. Ayrıca Ebu Tayyib er-Razi'den kimya dersleri almış, onunla Cabir b. Hayyan ve Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Razi'nin kimyaya dair kitaplarını okumuştur. Adududdevle'nin teşvikiyle felsefeyi ve diğer felsefi ilimleri öğrenmiştir; aynı şekilde devrin ünlü Aristo yorumcusu ve "ikinci Hipokrat" unvanıyla anılan Hıristiyan filozof ve tabip İbnü'l- Hammar'dan felsefe ve tıp konusunda faydalanmıştır. Bu arada Ebul-Hasan el-Amiri, Biruni, İbn Sina ve Ebu'l-Vefa el-Buzcani gibi devrin diğer ünlü filozof ve bilginleriyle tanışma fırsatı bulmuştur. Hayatının son dönemini ilme ve eserlerinin telifine adadığı söylenen İbn Miskeveyh gerek ilmi kişiliği gerekse eserleriyle haklı bir şöhrete kavuşmuş, bu sebeple kendisine "el-muallimu's-salis" unvanı verilmiştir. Tarihten felsefeye, matematikten tıbba kadar ilimlerin her çeşidinde eser vermekle birlikte İbn Miskeveyh daha çok tarihçi, filozof, özellikle ahlak düşünürü olarak dikkat çeker. Felsefede Farabi veya İbn Sina ile boy ölçüşecek seviyede olmasa da dikkate değer eserler ortaya koymuştur. Ahlak alanında yaptığı çalışmalar birçok bakımdan ilk olma özelliğine

sahiptir ve asırlar boyunca Müslüman ahlakçıları etkilemiştir. İbn Miskeveyh 9 Safer 421'de vefat etmiştir.[79] Yararlandığımız kitaplar *Tehzib'ul ahlâk* ve *el-Fevz'ul-asğar'*dır.

Tehzibu'l-ahlak adlı eseri; Tehzib'ul-ahlak ve tathiru'l-arak, "Ahlakın olgunlaştırılması ve Damarların Temizlenmesi anlamına gelmektedir. Sistemli bir ahlak kitabıdır. Yedi bölümden oluşmaktadır. 1.Bölüm, İnsan nefsinin tanımı ve güçleri, 2.Bölüm, Ahlak ve huy, ahlak sanatı, 3.Bölüm, İyilik ve mutluluk arasındaki fark, 4.Bölüm, İnsanın fiilleri, 5.Bölüm, Sevginin türleri, 6.Bölüm, Nefsin hastalıkları, 7.Bölüm, Nefsin hastalıklarının tedavisi bölümlerinden oluşur. İbn Miskeveyh ikinci bölümdeki varlığın derecelerinden ve üstün faziletlerden bahsetmiştir. Bizde bu bölümden yararlandık.

El-Fevzu'l asğar ise tezimizin ana kitabıdır. Küçük başarı anlamındadır. Üç bölüm ve kendi içerisinde alt başlıklardan oluşur. Birinci mesele, yaratıcının ispatı hakkındadır, içerisinde on fasıl bulunur. Birinci fasıl, Bu meselenin bir açıdan çok zor diğer bir açıdan çok kolay olması hakkında, ikinci fasıl, önceki filozofların yaratıcı Tanrı fikrinde ittifak etmeleri hakkında, üçüncü fasıl, hareket ile yaratıcının ispatı ve hareket delilinin Allah azze ve celle'ye ulaştıran ilk ve en açık delil olması hakkında, dördüncü fasıl, her hareket edenin başka bir hareket ettirici ile hareket etmesi hakkında, beşinci fasıl, Allah'ın bir olması hakkında, altıncı fasıl, Allah'ın cisim olmaması hakkında, yedinci fasıl, Allah'ın ezeli olması hakkında, sekizinci fasıl, Allah Teala'nın icap değil selb yoluyla bilinmesi hakkında, dokuzuncu fasıl, mevcudatın varlığının Allah'tan olması hakkında, onuncu fasıl, Allah Teala'nın her şeyi yoktan yaratması hakkındaki fasılları oluşturan bölümdür. İkinci mesele, Nefs ve halleri hakkındadır. İçerisinde on fasıl bulunur. Üçüncü mesele ise nübüvvet meseleleri hakkındadır. On fasıldan oluşur. Birinci fasıl, alemdeki mevcutların mertebeleri ve birbirleri ile olan ilişkileri hakkında, ikinci fasıl, İnsanın küçük alem olması ve güçlerinin birbirleri ile ilişkili olması hakkında, üçüncü fasıl, Allah'ın lütfu ile beş dış duyudan hiss-i müştereğe ve daha yukarısına yükselmenin keyfiyeti hakkında, dördüncü fasıl, vahyin keyfiyeti hakkında, beşinci fasıl, aklın tabiatı gereği kendisine itaat edilen bir sultan olması hakkında, altıncı fasıl, sadık rüyalar ve onların nübüvvetin bir parçası olması hakkında, yedinci fasıl, nübüvvet ve kehanet arasındaki fark hakkında, sekizinci fasıl, mürsel ve gayri mürsel peygamberler

[79] İbn Miskeveyh. el-Fevzu'l-asğar, çev. Emrah Alağaş, Mehmet Zahit Sezer, (İstanbul: Endülüs Kitap, 2020), 17-20.

hakkında, dokuzuncu fasıl, vahyin türleri hakkında ve onuncu fasıl ise gerçek ve sahte peygamber arasındaki farka dairdir. Evrim hakkındaki düşüncelerini birinci ve üçüncü bölümde zikretmiştir. Tezimizi oluştururken bu bölümlerden yararlandık.

2.2. İbn Miskeveyh'in Metafizik Düşüncesi

İbn Miskeveyh'in evrim düşüncesine geçmeden önce onun metafizik düşüncesini ele almamız evrimi daha iyi ifade etmeye ve anlaşılmaya olanak sağlamaktadır. Bu nedenle onun evrim düşüncesinde metafizik alan önemli bir yeri kapsamaktadır. Öncelikle İbn Miskeveyh metafiziği üç mesele içinde ele almaktadır. Bunlar, Allah, nefs ve nübüvvet meseleleridir. Allah, Vacibu'l-Vücud, hareket etmeyen hareket ettirici, ezeli, eşsiz ve tektir. Varlığı meydana getiren yüce yaratıcıdır. İbn Miskeveyh yaratıcıyı nur olarak ifade etmiştir. Nefs; canlı, ebedi ve hareketi kendisinden kaynaklı olan basit bir cevherdir. Varlık hiyerarşisinde faal akıldan hemen sonra gelmektedir dolayısıyla da varlığı faal akıldan kaynaklıdır. Nefsin faal akla doğru ve kendisinden sonraki varlıklara doğru hareketi bulunmaktadır. Eğer hareketi ya da meyli faal akla doğru ise faal akıldan nur alır ve onda mutluluk hali ortaya çıkar. Bir de maddeye yönelik hareketi vardır. Bu hareketle nefis, maddi olan âleme nurundan verir. Nitekim nefisten tabii cisimler ve felekler meydana gelmiştir. Nübüvvet ise, insanın ulaşabileceği en son noktadır. İnsan nübüvvet sıfatını sonradan kazanır. Bunu elde etmek için insanın nefsinde yükselmesi ve faal akılla da birleşmesi gerekmektedir. Artık faal akla ulaşan insana vahiy gelir ve eşyanın hakikatine mazhar olur.[80] Nübüvvet konusu İbn Miskeveyh düşüncesinin ana konusudur. Evrime dair düşüncesinin de nihai ve ulaşmak istediği noktayı oluşturmuştur. Bu nedenle nübüvvet onun metafizik düşüncesinde önemli bir yer tutmaktadır. İbn Miskeveyh ilimleri de matematik ve metafizik olarak iki kısma ayırmıştır. Metafiziği ilimlerin sonuna koyarak İnsanın metafizik alana ulaşması için duyulardan ve duyulara ait suretlerden uzaklaşmayı şart koşmuştur.[81]

2.3. İbn Miskeveyhte Evrimin Ele Alınışı

İbn Miskeveyh evrim düşüncesini el-fevzul asğar'da mevcudatın varlığının Allah'tan olması hakkındaki 9. Fasıl, Allah Teala'nın her şeyi yoktan yaratması hakkındaki 10. Fasıl ile 3. Mesele nübüvvet bahsinde ele almıştır. Tehzib'ul- Ahlak'ta ise

[80] Cavit Sunar, *İslam'da Felsefe ve Farabi* (İstanbul: Anadolu Aydınlanma Yayınları, 2004), 73.
[81] Sunar, *İslam'da felsefe ve Farabi*, 74.

Ahlak ve Huy, Ahlak Sanatı bölümünde canlının eğitiminde nasıl bir sıra izlenmesi konusunda ele almıştır. Ona göre varlık hiyerarşisinde insanın mükemmele doğru ilerleyişi ve peygamberlik konusu evrim düşüncesinin ana konusudur.. Ancak bu konuyu ele alırken de canlıların nasıl bir sıra düzeni içinde bulunduğunu da belirtmiştir. İbn Miskeveyh nübüvveti temellendirmede evrim anlayışını geliştirmiştir. İnsanı, insanın ulaşacağı son mertebeyi ve insan ile metafizik alan ile olan bağı evrim ile açıklamıştır. Bu nedenle evrim kavramını İbn Miskeveyh'te araç bir kavram olarak değerlendirebiliriz.

2.3.1. İbn Miskeveyh'te Evrimin İlke ve Kavramları

2.3.1.1. el-Vahidu'l- Hak

El-Hikmetü's-Sariye'nin kaynağı olan Tek Gerçektir. Bir olan, cisim olmayan, ezeli olan, selb yoluyla bilinen, mevcudatın varlık sebebi ve her şeyi yoktan yaratan hareket etmeyen hareket ettirici yüce Allah'tır. [82]

2.3.1.2. el-Kuvvetu's-Sariye (el-Hikmetü's-Sariye)

İbn Miskeveyh varlıkta belli bir hiyerarşinin olduğunu kabul etmiştir. Varlık mertebesini ise Tekâmül nazariyesi üzerine inşa etmiştir. İbn Miskeveyh'in varlığa dair düşünce sisteminde tekâmülün karşılığı el-Hikmetü's-Sâriye'dir. El-Hikmetü's Sariye'ye aynı zamanda genel hikmet de denir. Hikmetü's-Sariye kavramı aynı zamanda İbn Miskeveyh'in peygamberlik düşüncesini anlamada önemli bir kavramdır. Bunun nedeni *peygamberliğin incelenmesinin en temel yolunun varlık mertebelerinin ve onların tümünde bulunan Tek Gerçek(el-Vahid'ul- Hakk)'tan kaynaklanan akıcı hikmeti (el-Hikmetü's- Sariye) anlamaktır*.[83] Allah'tan kaynaklanan feyz ve kuvveti ifade eden Hikmetü's-Sariye, kesilmeden daima akar. Bu feyzin kesilmesi durumunda her şey yok olur. Hikmetü's-Sariye ile Allah âlemde bir nizam kurmuştur ve o nizamı bizzat kendisi korur. Bu nizama göre mevcudatta olan tüm mertebelerin yerleri bellidir. Dolayısıyla mevcudatın tüm mertebeleri Allahtan kaynaklı olarak oldukları hal üzere var olmuştur. [84] Varlık genel hikmetten kaynaklı olarak en güzel şekilde meydana gelmiştir. İbn Miskeveyh varlık ilişkisinde genel hikmetin etkisinden elfevzul asğarda şöyle

---

82 Müfit Selim Saruhan, *Evrim ve ahlak filozofu İbn Miskeveyh düşüncesinde tanrı, evren ve insan*, (Ankara: Eski yeni Yayınları, 2018), 84.

83 Cevdet kılıç, "İbn Miskeveyh'te el- Hikmetü's-Sariye kavramı bağlamında varlığın tekâmül süreci", *Fırat üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi*, 15:2 (2010): 13.

84 İbn Miskeveyh. *elFevzu'l-asğar*, 52.

bahsetmiştir" *Varlıkların ilişkisine gelince; sözünü ettiğimiz üzere genel bir hikmet onların içine sirayet etmiştir. Öyle ki bu hikmet, Gerçek Bir vesilesi ile, onları var eder ve her birinde mükemmel bir tasarım meydana getirir. Bu tasarım o kadar mükemmeldir ki varlıktaki her cinsin sonu diğer bir cinsin başı ile ittisal halindedir. Bu durumda adeta bütün mevcudat güzelce dizilmiş pek çok inciden oluşan tek bir ip gibi olur.*[85]

2.3.1.3. Cisim, Suret ve Madde

İbn Miskeveyh Evrenin varoluşunu cisim, suret ve madde kavramlarıyla açıklamıştır. Cisim; madde ve suretten oluşmuştur. madde ve suret ise kendi başına var olmayan ve var olmak için terkibe ihtiyaç duyan cevherlerdir. [86]

Cisimsel varlıklar oluş ve bozuluş âlemindeki "varlık gibi" denilen varlıklardır. Çünkü Allahtan gelen feyz azalmış ve bundan dolayı oluş ve bozuluş âleminin unsuru halini almıştır. Dolayısıyla oluş ve bozuluşun olmadığı âlemindeki varlıklarla kıyaslandığında ancak varlık gibi denilebilir. Cisim hareket ve zamana muhtaçtır. İbn Miskeveyh her şeyin başka bir şeyden meydana geldiğini bundan dolayı yoktan yaratmanın olmadığını savunanlara bu kavramlarla itiraz etmiştir. *El Fevzu'l-asğar*'da bu konuyu şöyle ele almıştır. *"Yaratılmış olan şeyler yalnızca suret bakımından değişir. Suretin bulunduğu mevzu ise kendi başına değişmez. Tüm şekiller ve heyûlâni suretler cisimler tarafından yüklenilmiştir. Bu şekil ve heyûlâni suretlere mevzu olan cisim ise değiştiğinde keyfiyet ve suret bakımından değişir ve onlardan hali kalmaz.* Dolayısıyla İbn Miskeveyh'e göre cismin sureti bakımından değişiminde üç ihtimal bulunur. O, üçüncü olan ihtimali yani var olan her şeyin yoktan yaratılması ihtimalini kabul eder. Ona göre cisimlerde suretler ve şekiller vardır. Cismin sureti değişince ilk suret ortadan kalkar ve o artık başka bir şeydir. Böylelikle ortadan kalkan suret, varlıktan yokluğa dönüşmüştür. Ortaya çıkan yeni suret ise yokluktan varlığa çıkmıştır. Allah yoktan yaratma ile varlığı meydana getirmiştir. Eğer var olan bir şeyden meydana getirseydi yaratma olmazdı. İlk madde olan heyula ile suret mevcudatın ilki olup bir şeyden meydana gelmemişlerdir. Bundan dolayı yoktan yaratma ile yaratıcı tarafından meydana gelmiştir.[87]

---

[85] İbn Miskeveyh, *el-Fevzul- asğar* , 116.
[86] Saruhan, *Evrim ve ahlak filozofu İbn Miskeveyh düşüncesinde tanrı, evren ve insan*, 78.
[87] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar,* 54-56.

2.3.1.4. Varlık

Varlık Vahid'ul-Hak'tan kaynaklı olarak var olmuştur. Allah'ın varlığı ezeli ve ebedi iken O'nun dışındaki her şey hadistir. Ezeli ve ebedi olan yaratıcı sayesinde mevcudat meydana gelmiştir. Dolayısıyla varlığın bizzat kaynağı yüce yaratıcıdır. Allah'ın dışındaki her şeyin varlığı ise Ona kıyasla eksiktir. İbn Miskeveyh varlığı iki kategoride ele alır. 1. Kategoride Allah, faal akıl ve nefs. Allah ve faal akıl dışındaki her bir varlık kendisinden bir sonrakine göre tam, kendisinden bir öncekine göre ise eksiktir. Bu kategorideki son varlığa gelinceye kadar varlık zayıflamaktadır. Çünkü Allahtan kaynaklı olan feyzden uzaklaşma artmıştır. Varlığın 2. Kategorisi cisimler alemi ile başlar ve inorganik cisimlerde son bulur. Burada Cisimler âlemi oluş ve bozuluş alemidir. Burada her şey hareket ve zamana bağlıdır. İbn Miskeveyh'e göre bu bölümdekiler varlık gibidir denilebilecek varlıklardır. Yukarıya yani 1. Kategorideki varlıklara kıyasla bir varlık değillerdir. Bundan dolayı varlık gibi denilmektedir. Cisimler aleminin meydana gelişinde kendinden önceki varlıklar olan felekler, gök cisimleri ve yıldızlar etkili olmuştur. Çünkü her bir varlığın sebebi kendinden bir önceki varlıktır. [88] İbn Miskeveyh varlığı aşağıdan yukarıya doğru sıraladığında maden, bitki, hayvan, insan ve melekler olarak konumlandırmıştır. Aşağıdan yukarıya doğru olan yükselişte basitten karmaşıklığa, fizikten metafiziğe doğru bir kategori söz konusudur. maddî varlık alanında en mükemmel mevki insanındır. Aynı zamanda da insan mertebesinin de en mükemmel mevkisi peygamberlere aittir. Dolayısıyla insan bu mükemmel mevkiye ulaşabilir ve bunun için de çaba sarfetmelidir.[89]

İbn Miskeveyh'in varlık hiyerarşisinde her bir varlık basamağı birbirine bitişik halde ve birbirleriyle irtibatlıdır. Aynı zamanda bu varlık alanı en aşağısından en son gök cismine kadar canlıdır. İbn Miskeveyh varlık hiyerarşisine dair düşüncesiyle aslında peygamberliğe zemin hazırlamıştır. Bundan dolayı evrim ve varlığa dair düşüncesinin ana gayesi peygamberliktir.[90]

---

88 İbn Miskeveyh. *elFevzu'l-asğar*, 52.
89 Kılıç, "İbn Miskeveyh'te el- Hikmetü's-Sariye kavramı bağlamında varlığın tekâmül süreci", 13,14.
90 Saruhan, *Evrim ve ahlak filozofu İbn Miskeveyh düşüncesinde tanrı, evren ve insan*, 82.

2.3.1.5 İbda'

İbn Miskeveyh'e göre var olanlar, Allah tarafından yokluktan var edilmiştir. İbda' kavramı İbn Miskeveyh felsefesinin temelini oluşturur. Yoktan yaratılışı, yaratılan şeyin kendisi dışındaki bir şeyden varoluş şeklinde açıklar. Ona göre hayvan, hayvan olmayan bir meniden meydana gelmiştir. İbn Miskeveyh bu durumu el-Fevzu'l-asğar'da şöyle ifade etmiştir." *Var olan her şey, bu şey dışındaki bir şeyden meydana gelmiştir. Mesela hayvan, hayvan olmayan bir şeyden meydana gelir, zira hayvan meniden olur. Meni ise hayvanlık suretini aşamalı olarak kabul eder ve bu hayvanlık suretine ilk suretinden dönüşerek ulaşmış olur. Buna göre, meni kandan, kan gıdadan, gıda bitkiden, bitki unsurlardan, unsurlar basit olanlardan, basit olanlar heyula ve suretten meydana gelir. Heyula ve suretin hem mevcutların ilki olduğu hem de bu ikisinin birbirinden ayrı kalmasının mümkün olmadığı dikkate alındığında, ayrıştıklarında mevcut bir şeye ulaşıldığı düşünülemez, bilakis onlardan sonra yokluk gelir."*[91] Böylelikle İbn Miskeveyh'e göre varlık yoktan yaratma ile Allah vasıtasıyla var olmuştur. İbn Miskeveyh yoktan yaratılmayı heyula ve suret kavramlarıyla açıklamıştı nitekim cisim, suret ve madde başlığı altında ayrıca değindik.

2.3.1.6 İrtikâ

Evrim ile nitelenmiş bir kavramdır. İrtikâ yükselme anlamına gelir. İbn Miskeveyh düşüncesinde evrim aşağıdan yukarıya doğru gerçekleştiği için bir yükseliş söz konusudur. Yükseliş tekâmülü ifade eder. Bu nedenle irtikâ kavramı İbn Miskeveyh'in evrim düşüncesinde önemli bir kavrama karşılık gelmektedir. Varlığın yukarıdan aşağıya doğru ve aşağıdan yukarıya doğru olmak üzere iki hareketi bulunur. Yükselme, aşağıdan yukarıya doğru sıra sıra basamaklar halinde gerçekleşir. Her bir basamak kendi içinde basamaklara ayrılır. Örneğin aşağıdan yukarıya doğru maden, bitki, hayvan, insan, melekler, felekler, nefis ve faal akıl bulunur. Bunların maden, bitki, hayvan ve insanın kendi içinde basamakları vardır örneğin en alttan yukarıya doğru bitkilerde tohumsuz biten otlar, tohumla biten bitkiler, kendiliğinden yetişen ağaçlar ve tohumla yetişen ağaçlar bulunur. Diğer varlık basamaklarında da durum böyledir.[92]

---

91 İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 55-56.
92 Saruhan, *Evrim ve ahlak filozofu İbn Miskeveyh düşüncesinde tanrı, evren ve insan*, 83.

İbn Miskeveyh'e göre insan yaratıcısının bilgisine ulaşmak, anlama ve kavramada yetersiz olduğundan dolayı bu bilgiye yükselerek ulaşabilir. İnsan yükselme ile mevcudatın sonuna yani varlığın ilkine ulaşmış olur. Bu konuda İbn Miskeveyh el-*Fevzu'l-Asğar*'da şöyle demiştir "*ilk akıllar Bir'den başlar, karışmaya ve kesrete doğru seyreder. Bu, sonu gelmeyecek şekilde seyretmez. Zire Kuvveden fiile çıkan şeyler her daim sonludur. Dolayısıyla söz konusu şeyler her ne zaman insana ulaşırsa orada durur ve nihayete erer. Keza insan mevcudatın sonuna ulaştığında varlıkta ilk olan şeyler insanın elde ettiği son şeyler olur.* [93]

2.3.1.7 Âlem-i Kebir

Âlem-i Kebir içinde yaşadığımız âlemdir**.** İbn Miskeveyh'e göre büyük âlemin prototipi insandır. Bu âlemde unsurlar, basit olarak yani ateş, su veya toprak şeklinde saf olarak da bulunur. Bileşik halde de yani sıcaklık, Kuruluk ve rutubet şeklinde de bulunur. Ancak insanda basit halde bulunmaz. "*Zira şayet unsurlar basit olarak insanda bulunacak olsa, insan varlığının derhal çözülmesine sebep olurlar. Yani, kendisi olarak basit bir ateş parçası eğer ateşten ya da başka bir şeyden mürekkeb bir şeye bitişirse, o şeye hulul eder ve onu basit haline döndürür."* [94]

Alemin cisim ve ruh olmak üzere iki yönü vardır. Yıldızlar ve gezegenler cisimsel yönü, nefs ve nefsin güçleri ise ruhani yönü oluşturur. Bu yönüyle alem insana benzer çünkü insanın da hem cisim hem de ruhani iki yönü vardır.[95]

2.3.1.8 Âlem-i Sağir

Küçük âlem demektir. İnsan küçük bir âlemdir. Âlemdeki dört unsur, denizler, karalar, canlı ve cansız varlıklar insandaki organlara karşılık gelir. Bu denklik bazen apaçık bir şekilde belli iken bazen de tam tersidir. Âlemdeki dört unsur insandaki kalp, kan, beyin ve kemiklere denktir. Kalp ateşin tabiatına, kan havanın tabiatına, beyin suyun tabiatına ve kemik ise toprak tabiatına sahiptir. Ancak İnsanda âlemdeki unsurlar basit halde bulunmaz. İbn Miskeveyh'e göre ateş yerine insanda safra kesesi bulunur. Bu organ sıcak ve kuru olduğundan ateşe mukabildir. Hava yerine insanda kan bulunur. Kan sıcak

---

93 İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 26, 27.
94 İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 122,123.
95 Saruhan, *Evrim ve ahlak filozofu İbn Miskeveyh düşüncesinde tanrı, evren ve insan*, 81.

ve rutubetli olduğundan havaya mukabildir. Pek çok organı bu kıyasla açıklamıştır. Benzerliği İbn Miskeveyh daha da genişletmiştir.

> "*Büyük âlemle küçük alem arasındaki bir diğer benzerlik ise insanın gözünden ve ağzından çıkan ıslaklık ile yeryüzündeki pınarlar ve nehirler arasında bulunur. Bedenin buharı ise bulutlar mesabesindedir, dolayısıyla terde yağmur gibidir. Büyük damarlar vadilere, küçük olanlar da nehir ve derelere karşılık gelir. Vücuttaki tüyler ve saçlar bitkilerin mukabilidir. İnsanın yüzüne tekabül eden ön bedenin üst kısmı bereketli topraklara karşılık gelir. Bedenin kurak olan diğer yarısı ise yeryüzünün verimsiz bölgelerine tekabül eder. İnsanın gözleri yıldızlara gözün tabakaları ise yıldızların feleklerine mukabildir.* [96]

2.3.1.9 Hareket

Hareket, İbn Miskeveyh'in evrim anlayışının temelini oluşturur çünkü mevcutlar hareket sonucu var olmuştur. ilk olarak Hareket etmeyen hareket ettirici olan yaratıcı ile ilk hareket başlamıştır. Hareket sonucu bir araya gelme ve oluşum meydana gelmiştir.. Hareket feleklerde dairesel şekilde somut olarak başlar. Öncesinde Allah, faal akıl ve nefs bulunur. Burada hareket gerçek anlamda yoktur ama varlıkların birbirinden meydana gelişleri düşünüldüğünde elbette bir hareket vardır. Çünkü meydana geliş birer harekettir. [97]

İbn Miskeveyh'e göre tabii cisimlerin kendine özgü hareketi vardır. Bu hareket ile kemale doğru ilerlemektedir. Ancak bu ilerleyiş tabi cisim için uygun ve uyumlu olana doğru bir ilerleyiştir. *"kemale doğru olan bu hareket, şevk ve kendisine iştiyak duyulan şeyle olur. Dolayısıyla her hareket eden kemaline iştiyak duymak ile maluldür. Her illet de tabiatı gereği malulünü önceler".*

Doğal cismin 6 çeşit mutlak hareketi vardır.

1- Oluş hareketi,

2- Bozuluş hareketidir. Varlığın cevheri değişirse bozulma gerçekleşir.,

3- Artma, çoğalma hareketi. Varlığın merkezinden çevresine doğru gerçekleştirdiği harekettir.

---

[96] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 122-124.
[97] Saruhan, *Evrim ve ahlak filozofu İbn Miskeveyh düşüncesinde tanrı, evren ve insan*, 77.

4- Eksilme hareketi,

5- Hal değiştirme hareketi. Varlığın cevherinde değişiklik olmadan meydana gelen harekettir,

6- Yer değiştirme hareketidir.

İbn Miskeveyh hareketi el-Fevzu'l asğar'da şöyle açıklamıştır: " *Aslında hareket bir tür nakil ve tebeddüldür. Bir cisimdeki tebeddül ise ya onun mekanında ya keyfiyetinde ya da cevherinde olur. Mekanında tebeddül ya tamamında ya da bir kısmında gerçekleşir. Eğer tamamında gerçekleşiyorsa buna doğrusal hareket denir. Eğer bir kısmında gerçekleşiyorsa buna dairesel hareket denir.* [98]

2.4. İbn Miskeveyh'e Göre Âlem

İbn Miskeveyh, evrenin yaratılışını sudur, yoktan yaratma ve evrim ile harmanlayarak açıklamıştır. Din ile felsefeyi uzlaştırarak teorisini oluşturmuştur.[99]

Âlem İbn Miskeveyh'te evren anlamındadır. Cansız varlıklardan en yüce varlığa kadar olan organik bir bütünlüktür. Âlemi oluş ve bozuluşun olduğu alem ve oluş ve bozuluşun olmadığı âlem yani ruhani alem olmak üzere iki kategoride ele almaktadır. Sudur teorisindeki Ay altı ve ay üstü aleme karşılık gelmektedir.[100] ibn miskeveyhe göre oluş ve bozuluşun olmadığı alem yıldızlar, felekler ve semanın bulunduğu alemdir[101] Alemi nübüvvet ile ilişkisi ve evrim felsefesini temellendirmesi açısından da alem-i sağir ve alemi kebir olarak iki kısımda ele almıştır. Alem-i kebir ve alemi sağiri temel kavramlar başlığı altında ele aldığımız için tekrar ele almayıp bu başlıkta sadece oluş ve bozuluş alemine değinilmiştir.

2.4.1. Oluş ve bozuluş Âlemi:

Kevn ve fesad âlemidir. Oluş suret ile maddenin birleşmesidir. Bozuluş yani fesad ise madde ile suretin ayrılmasını ifade eder. Topraktan bitkinin meydana gelmesi bir oluşum, bitkinin toprağa dönüşmesi bozulmadır.[102] İbn Miskeveyh'e göre bu âlem bizim yaşadığımız müşâhede edilen âlemdir. Varlık; el-Vahidu'l-Hak'tan kaynaklanan hikmet

---

98 İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 36, 37
99 Saruhan, *Evrim ve ahlak filozofu İbn Miskeveyh düşüncesinde tanrı, evren ve insan*, 78.
100 Saruhan, *Evrim ve ahlak filozofu İbn Miskeveyh düşüncesinde tanrı, evren ve insan*, 79, 80.
101 İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar,* 116
102 Saruhan, *Evrim ve ahlak filozofu İbn Miskeveyh düşüncesinde tanrı, evren ve insan*, 81.

vasıtasıyla güzel olarak meydana gelir. Bu güzel varlıklar aynı zamanda birbirleri ile bağlantılıdır. Bir varlık türünün başı diğer varlık türüne bağlıdır. Bunu zincirin halkaları veya bir çark mekanizması gibi düşünsek de İbn Miskeveyh ipe dizilmiş incilere benzetir. Her biri şekil olarak farklı da olsa birbirlerine bağlı ve uyum içerisindedirler. Bundan dolayı oluş-bozuluştaki her bir varlık hem bireysel hem de toplu olarak mükemmel bir haldedir.[103]

2.5. İbn Miskeveyhe Göre Varlık Hiyerarşisi ve Üstün Etkileri Alma Dereceleri

Varlığın dairesel bir döngüsü vardır. El-Vahidu'l-Hak'tan sırasıyla faal akıl ve sonrası meydana gelir. el-Hikmetmetü's-Sariye'den payları azalarak aşağıya doğru inilir. Faal akıldan sonra meydana gelen her şey eksiktir. Eksiklik ise yukarıya doğru değil aşağıya doğrudur. Dairesel döngü ile yukarıdan aşağıya inen varlık, aşağıdan yukarıya doğru çıkar ve insan ufkunun en sonu ve melek ufkunun da başlangıcı olan yerde varlıklar birleşerek varlık dairesini oluşturur. [104]

> *"Bütün tabii cisimleri kapsayan ortak bir tanım vardır; Bu cisimler, yüksek etkileri ve kendilerinde oluşan suretleri alarak birbirlerinden üstün olurlar. Sözgelişi, cansız varlıklar, insanlarca beğenilir bir suret aldıkları zaman bu biçimi almamış olan ilk maddeden üstün olurlar. Bitki suretini aldıkları zaman da, bu suretin eklenmesinden dolayı, cansız varlıklardan üstün olurlar. Bu eklenen özellik de beslenme, büyüme, genişleme, yer ve sudan kendilerine uygun olanları alma, uygun olmayanları bırakma ve beslenmeden ileri gelen artıkları ifraz yoluyla atmadır. İşte bunlar, bitkileri cansız varlıklardan ayıran şeyler olup, cansız varlıklarda bulunan ve tanımladığımız cisimdeki gelişmelerdir.*[105]

Varlığı aşağıdan yukarıya doğru maden, bitki, hayvan ve insan olarak sıraladığımızda madenden itibaren varlıklarda üstün etkileri alarak üstünlük başlamaktadır. Her bitkinin cansız varlıklardan üstünlüğü aynı değildir. Tohumla ve ekilerek yetişen ağaç, tohumsuz yetişen ağaçtan üstünlüğü artık meyve vermesi ve tohumla üremesi ve çoğalmasıyladır. Daha sonra nar, zeytin ve asma türü ağaçlar bulunur. Bunlar da bitki türünde gelişmiş olup erkeklik ve dişilikleri bulunmaz. Ancak hurma için durum farklıdır. İbn

103 İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 116.
104 Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi,* 104.
105 İbn Miskeveyh, Tehzib'ul-Ahlak, çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç, (Ankara: Büyüyen Ay Yayınları, 2017), 86.

Miskeveyh'e göre bitkinin hayvan özelliği taşıması için erkeklik ve dişilik, hareket gibi özelliklerinin olması gerekir. Hurma ağacında ise erkeklik ve dişilik vardır. Hurma artık bitkinin ulaşabileceği en son mertebedir. İbn Miskeveyh burada Peygamberimizin hurma ağacının halamız olduğunu ve Âdem'in çamurundan yaratıldığına değinmiştir.[106] Dolayısıyla İbn Miskeveyh hurmanın hayvana bir mertebe ile yakınlığından dolayı onu hayvan mertebesinin ilki olarak kabul etmiştir. Bu mertebe hayvana en yakın ama en düşük mertebedir. İbn Miskeveyh hurma konusunda el-*Fevzu'l-Asğar*'da *netice itibariyle bitki türleri arasında hayvan mertebesine ulaşan bitki türünün hurma olduğu ortaya çıkmıştır. Bitki türleri bahsettiğimiz bu son aşamada değerinin nihayetine ulaşmışsa da burası hayvan mertebesinin ilki sayılır. Bu itibarla söz konusu seviye hayvanlığa en yakın ve onun en düşük mertebesine karşılık gelir.* İfadelerini zikretmiştir[107]. Bu ifadeleriyle hurmayı hayvan mertebesinde kabul etmiştir. Aynı zaman da *Tehzibu'l Ahlak* adlı eserinde ise hurma için *Gelişimlerini hayvan ufkuna ulaşıncaya kadar sürdürürler ve artık bundan ileri gidemezler. Eğer buna çok az bir şey eklenirse, hayvan olurlar. Bu takdirde, güçleri birbirinden ayrılır erkeklik, dişilik ortaya çıkar, kendilerini öteki bitki ve ağaçlardan ayırt eden bir takım hayvani faziletleri kabul ederler. Hurma ağacı hayvan ufkuna ulaşmış, onunla hayvan arasında ancak bir mertebe kalmıştır. O da topraktan kurtulup beslenmek için hareket etmelidir.* Ona göre şayet hikmetin etkisi onda artacak olsa hurma artık bitki olmaktan çıkar hayvan olurdu. Hayvan ile arasındaki tek şart onun köklerinden kurtulup hareket etmesidir. Ancak İbn Miskeveyh'e göre bitki artık ulaşabileceği son noktadadır ve artık bundan ilerisine gidemez dolayısıyla hayvana dair özellikler olsa da o hayvan mertebesine geçemez. [108]Hurma bütün bu özelliklerinden dolayı kendisinden önceki varlıklardan üstündür. İbn Miskeveyh hurma için hayvan özelliklerini barındırsa da net olarak hayvan olduğunu ifade etmemiştir.

Faziletler, özellikler ve dayanıklılık arttıkça üstünlük meydana gelir. Bitki ve hayvan da böyledir. Hayvanlarda zararlı şeyden kaçma, dayanıklılık, öfke gücü ve yer değiştirme gibi özellikler oldukça üstünlük de meydana gelmiş olur. Her bir özellik, donanım ve duyuya sahip olan hayvan veya bitki, kendisindeki özelliğe sahip olmayan hayvan veya

---

106 İbn Miskeveyh, *Tehzibul ahlak*, 86,87.
107 İbn Miskeveyh, *elFevzu'l-asğar,* 118.
108 İbn Miskeveyh, *Tehzibul ahlak*, 87.

bitkiden üstün olur. Örneğin, kendini savunan hayvan kendini savunamayan hayvandan üstündür. Ya da üç duyusu olan hayvan iki duyusu olan hayvandan üstündür. [109]

Hayvanların üstünlükleri insan ufkuna gelinceye kadar devam eder. Eğitilmeye müsait olan hayvanlar bu durumda olmayan hayvanlardan önemli derecede üstündür. Çünkü at, fil, papağan gibi eğitilmeye müsait hayvanların bir üst mertebesinde maymunlar onlardan sonra da insan gelmektedir. Maymunlar eğitilmeksizin insanı taklit edebilen ve bu eğitilmede kendi zekâlarını kullanabilen hayvanlardır dolayısıyla onlar hayvan türünün son mertebesindedirler. Maymun ile insan mertebesi arasında çok az bir mertebe bulunur. İbn Miskeveyh *el-Fevzu'l-Asğar*'da bu mertebeyi hayvan mertebelerinin en üstünü ve insanlığın da ilk mertebesi kabul etmiştir. Ancak bu mertebe insandan uzak, aşağı ve bayağı bir konumdadır. Maymun tüm bu özellikleriyle kendinden önceki varlıklardan üstün konumdadır. İnsana bakıldığında da insanlığın ilk mertebesi hayvan ufkuyla birleşen bir ilk mertebedir. Çünkü buradaki insan hayvanın ayağa kalkmış hali olup anlayışı eksik, idraki zayıf bir versiyonudur. İbn Miskeveyh'e göre buradaki insanlar, Yecuc ve Mecuc ülkesindekiler, Türk ülkesinin ötesindekiler ve zencilerdir. Ayırt etme ve anlama gücü, zekâ ve çabuk kavrama gibi özelliklerle insanın mertebesi artmaktadır. Dolayısıyla insan bu özelliklere sahip olup ve de yükselince artık insan ufkunun sınırına gelebilir. Bu nokta melek ufkunun başlangıcı ve insan ufkunun en üstün mertebesi ve sonudur. İşte bu noktada varlık dairesi meydana gelir. [110]

2.6. Canlı ve Cansız Varlıklarda Tekâmül

İbn Miskeveyh'in varlık hiyerarşisinin en alt basamağında cansız varlıklar bulunur. Bu varlıklarda hareket ve beslenme olmaz. Nitekim bu özellikler cansız varlıklar ile bitkileri birbirlerinden ayıran özelliklerdir. Cansız varlıklardan sonra bitki mertebesi gelmektedir. İbn Miskeveyh varlık hiyerarşisini aşağıdan yukarıya doğru sıralar ve canlılığın bitkilerde başladığını vurgular. e*l-Fevzu'l- Asğar* 'da şöyle ifade etmiştir: "*İlk unsurların karışması ile birlikte âlemimizde ortaya çıkan ilk etki, bitkilerdeki nefs (canlılık) hareketidir. Bitkiler hareket ve beslenme özelliği ile cansızlardan ayrılır. Bitkilerin bu özelliğinin pek çok hedefi vardır ve bu özellik bitkilerde sayılamayacak kadar çok ve farklı mertebelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.* İlk etki, Hikmetü's-

---

109 Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi,* 102.
110 İbn Miskeveyh, *Tehzibul ahlak,* 87-90

Sariye’nin unsurların karışımından sonraki ilk tesiridir. İbn Miskeveyh’e göre cansız varlıklarda ilk etkiden bahsedilmez. Varlık hiyerarşisindeki her bir hiyerarşi kendi içinde mertebelere ayrılır. Bitkilerde ilk, orta ve son mertebelere ayrılmıştır. İlk ve en alt mertebe tohumsuz yetişen otlardır. Bu mertebe cansızlık mertebesinin sonu bitkinin de ilk mertebesini oluşturur. Sonra ise tohumla yetişen bitkiler gelir. İlk mertebe burada biter. Orta mertebenin ilk mertebesinde kendiliğinden ortaya çıkan ağaçlar bulunmaktadır. Ağaçlar kabuklu ve güçlü yapıya sahip olduklarından dolayı alt mertebeden farklılaşır. Orta mertebe, tohumsuz yetişen bitkilerin olduğu ilk mertebeden her ne kadar farklı da olsa bağlantı hâlâ vardır. Genel olarak varlık hiyerarşisinde kopma olmamaktadır çünkü öncesinde de belirttiğimiz gibi varlıkta dairesel bir hareket olduğu için kopma ve irtibatın kesilmesi söz konusu değildir. Orta mertebenin sonunda zahmetsizce yetişen nar ve zeytin türü ağaçlar vardır. Bu ağaçlar bakıma ve suya ihtiyaç duymadan yetişirler. Bitkinin en son mertebesi ise asma ve hurmadır. Hurma ağacı bitkinin son sınırında bulunması ile birlikte hayvan mertebesine de en çok yakın olan canlıdır. Onun bu yakınlığı hayvana ait özelliklere sahip olmasından dolayıdır. Hikmetin etkisi yukarıya doğru arttığı için hurmadaki etki aşağıdakilere göre artmış olup yine aşağıdakilere göre en iyi durumdadır. Hurma ağacı çiftleşme özelliği ve beyne benzer bir özünün olmasından dolayı hayvana benzer. Hz. Peygamber’in hurma ağacını insanlığın halası olarak nitelemesinden ötürü hurma, üstün bitki sayılmaktadır. İbn Miskeveyh’e göre şayet hikmetin etkisi artsaydı hurma, hayvana dönüşürdü. Her ne kadar hayvana dönüşmemiş olsa da hayvan mertebesine geçişte aracı bir varlık sayılmıştır. [111]

Hayvanlığın ilk mertebesi duyu gücü zayıf canlılardır. Bu canlılarda sadece dokunma duyusu vardır. İstiridye ve salyangoz bu tür hayvanlardır. Dokunma duyusuyla hareket eden bu canlıların tek savunma mekanizması bulundukları yere iyice tutunmalarıdır.. Bu canlılar her ne kadar sıkıca bulundukları yere tutunsalar da elde edilmeleri kolaydır. Bu tür canlılar hayvan mertebesinin en alt ve ilk mertebesi olduklarından ve bitki türünün de son mertebesiyle bağlantılı olduklarından dolayı, bitki gibi yerlerinden koparılsalar bile yaşanmaya devam etme özelliğine sahiplerdir. Hayvan mertebesinde duyu organ sayısı arttıkça ve nefsin tesiri güçlendikçe mertebe yükselir. Nitekim dokunma duyusuna ek olarak yer değiştirme kabiliyeti ile birlikte kurtçuk, böcek

111 İbn Miskeveyh, *el-Fevzu’l-asğar*, 116-118.

ve kelebek türü hayvanlar bu mertebededir. Sonraki mertebede dört duyuya sahip, bal arısı karınca türü hayvanlar bulunur. Daha sonraki aşama ise beş duyuya sahip hayvanlardır. Bu mertebe kendi içerisinde duyuların tam gelişip gelişmemesine göre de sınıflandırılır. Bazılarında idrak yok iken at ve atmaca gibi hayvanlarda idrak, ayırt etme ve eğitimi kabul etme gibi özellikler vardır. Bu özellikleri onları aşağıdakilerden üstün kılmaktadır. Hayvanlık mertebesinin en sonu ve insan mertebesine en yakın olan hayvan ise maymundur. Bu mertebe insana yakın oluşundan dolayı değerlidir ama insan mertebesinden aşağı ve ondan çok uzaktır. [112]

Bu mertebe de maymun şayet ayaklansa nasıl bir insan olura örnek bir aşamadır. İnsan mertebesine geçerken sadece iki ayağı üzerine kalkar ve onda hâlâ hayvanlığa yakınlıktan kaynaklı anlayış zayıflığı vardır.[113] Burada İbn Miskeveyh "bu sınırı aşarsa insan olur" demiştir. İbn Miskeveyh *Tehzibu'l- Ahlak*'ta maymun için" Eğer o, bu sınırı geçer birazcık ilerlerse, kendi ufkundan çıkar ve insan ufkuna girmiş olur."[114] Dolayısıyla bu mertebe insanın hayvan ufkunun sonuyla birleştiği mertebe olmasında dolayı en düşük insan profilidir. En alt mertebeyi idraki zayıf ama eğitilmeye de müsait insanlar oluşturur. Nefsin tesiriyle birlikte kavrama ve idraki güçlenir ve eğitime müsaitken artık eğitim alır hale gelmektedir. Bu insan mertebesi hala mükemmel değil ama aşağıya kıyasla en iyi durumdadır. İbn Miskeveyh bu grup insanlara zencileri örnek verir. Zenciler ve onlar gibi insanlarda akıllarını tam olarak kullanmama, kendilerine yararlı olacak şeyi bilmeme ve yararlı olan şeyi de kabul etmemelerinden dolayı hayvan gibi kullanılırlar. İnsanlığın en üst seviyesi, düşünme gücü en alttan daha iyi olan ve düşünme gücü gelişmiş olan orta kuşakta yaşayanlardır. Artık insana etki etmesiyle nefsin etkisi en mükemmel hale gelmiştir. Bu mertebedeki insanda nefsin etkisiyle idrakte mükemmellik, sanat yeteneği ve ilimde derinleşme meydana gelir. Artık bu mertebe insanı tam anlamda insanlık vasfına sahiptir. Hayvana benzer bir yönü bulunmamaktadır. İbn Miskeveyh'e göre her mertebede olduğu gibi bu mertebede de kendi içinde mertebeler vardır. Gelecekten haber verme, doğru tahmin ve doğru tespit, mantıklı akıl yürütme ile bu mertebenin insanı farklılaşmaktadır. Artık insan, mertebesinin son sınırına ulaşmıştır. Bundan sonrası melek mertebesidir. [115]

---

112 İbn Miskeveyh, *elFevzu'l-asğar*, 119,120.
113 İbn Miskeveyh, *elFevzu'l-asğar*, 120.
114 İbn Miskeveyh,*Tehzibul ahlak* , 90.
115 İbn Miskeveyh, *elFevzu'l-asğar*, 120,121.

İnsan mertebeleri dört kısımdan oluşur. Aşağıdan yukarıya doğru sırasıyla duyu gücü, tahayyül gücü, düşünme ve idrak gücü ve hakikatleri anlama seviyesidir. Bu mertebeleri aşarak varlığının son sınırına gelir.[116]

İnsanın son mertebede iki seçimi vardır. Birincisi düşünerek yükselmedir. Bu basit bir düşünme olmayıp, düşündükçe ilahi olaylar ve önsel bilgiler onda çaba sarfetmeksizin ortaya çıkar. İkinci seçenek ise insana ilahi bilgilerin düşünme çabasına girmeden doğrudan ulaşmasıdır. [117]

2.7. İnsanın Yükselişi ve Ruhani Âlemle İrtibatı

İnsan gelişmiş sezgi gücüne ve ince zekâya sahip olunca artık insanlık mertebesinin sonundadır. Bu mertebeden sonraki melek mertebesine yakın oluşundan dolayı manevi alanla irtibatı çok kolaydır. Bu iki mertebe arasında az bir fark vardır. Örneğin insanın ve meleğin yaratılış suretleri ve maddeleri farklıdır. İnsan ve meleğin bağlantısı madde ve suretin dışındadır. İnsan nurdan yaratılmadığı için meleğe asla benzeyemez dolayısıyla buradaki ittisal manevi bir ittisaldir.

İbn Miskeveyh âlemi sağir ve âlemi kebirin birbirine benzeyişi ile nübüvveti temellendirmiştir. İnsanın ilahi güçle nasıl irtibat kurduğu ve kurarken ne tür vasıflara sahip oluşunu âlem anlayışı ile temellendirir.

İnsanın bedeni ve bedenindeki her uzvun büyük âlemde bir karşılığı vardır. Bundan dolayı insana âlem-i sağir denilmiştir. Buna göre insanda âlemde basit olan dört unsurun onlara denk gelecek karşılıkları bulunur. Ateşe karşılık kalp ve safra kesesindeki sıcaklık ve kuruluk gelir. Havaya karşılık olarak kandaki sıcaklık ve rutubet gelir. Suya karşılık olarak balgam gelir. Toprağa karşılık ise kemikler ve onlardaki soğukluk ve kuruluk gelir. Dört unsurun dışında diğer benzerlikler de vardır. İnsanın gözyaşı ve salyası, pınarlara ve denizlere benzetilir. Teri yağmura, damarları vadilere, nehir ve derelere, tüy ve saçları bitkilere, insanın ön tarafı bereketli topraklara, arkası kurak topraklara, gözleri yıldızlara karşılık gelir. İnsanda doğal afetlerin de karşılığı vardır. Öksürmesi, hapşırması ve nöbetleri rüzgara, depreme ve tufana karşılık gelir. İbn Miskeveyh'e göre insanda on iki burcun da karşılığı vardır ancak o, bunları açıklamamıştır. O, bu hususları astrologlara havale etmiştir. İnsanın bütün organ ve

---

116 İbn Miskeveyh, *elFevzu'l-asğar,* 131.
117 İbn Miskeveyh, *elFevzu'l-asğar,* 131.

uzuvlarından en mükemmeli kafadır. Kafa insan bedenini yönetir ve her ne kadar en önemli organ da olsa diğer organlarla hayatını devam ettirebilir ve ihtiyaçlarını giderebilir. İnsanın ilahi irtibat konusuna gelince; bu irtibat nefis ile meydana gelir. Oluş ve bozuluşun olmadığı âlem ile oluş ve bozuluşun olduğu âlem irtibatında nefis ve cisimler alemi kilit noktadır. Nefis vasıtasıyla cisimler âlemi ve cisimler âlemindeki felek, gök cisimleri ve yıldızlar meydana gelmiştir. Nefis, faal akıldan meydana geldiğinden dolayı ona nispetle eksik, cisimler âlemine nispetle tamdır. Nefsin cisimler alemi ile irtibatı ise doğrudan değildir. Çünkü nefis saf iken cisimler alemi ise yoğun ve karmaşıktır. Bu özellikler ittisale engeldir. Bu duruma peygamber ile meleğin iletişimini örnek verebiliriz. Nitekim iki varlık birbirinden farklı olduğundan dolayı meydana gelecek iletişimde ya peygamber melek seviyesine çıkacak ya melek peygamber seviyesine inecek ya da ikisi bir noktada buluşacak ve iletişim gerçekleşebilecektir. Bundan dolayı irtibat için cisim, bileşik bir varlık olduğundan dolayı kendini son raddeye kadar saflaştırır. Nefiste kendini son raddeye kadar cisimleştirerek irtibat ve ittisal meydana gelir. [118]

İnsandaki güçler derece derecedir ve en alttan yukarıya doğru kendisinde bulunan güçleri aşarak yükselir. En altta duyular bulunur. Ondan sonra hissi müşterek gelir. *"Hissi müşterek nefsin maddi cevherin ufkunda bulunan ve maddi olandan gelen etkileri kabul edebilen bir gücüdür."* Hissi müşterekten sonra mütehayyile gücü gelir. İnsan ve hayvan bu iki güce de sahiptir. Ancak hayvanda düşünebilme olmadığı için insandan ayrılır. İnsanın düşünmedeki yetkinliği duyulur maddelerin sebebini düşündükçe artar. Bu güç arttıkça insanın insanlıktaki makamı artar ve ilahi varlıkların hakikatini tasavvur edebilecek seviyeye ulaşır. Eşyanın hakikati Ay üstü âlemdeki basit varlıklardır. Bu mertebe zamandan ve mekandan bağımsızdır. Son mertebe olduğu için hemen sonrası melek mertebesidir. İnsan bu sınırı aşıp melek olamayacağı için son sınıra ulaşmış olur. Bu mertebede vahiy alır ve vahye muhataptır. Çünkü melekle irtibatı mümkün haldedir.[119]

İnsan tam da bu noktada iki seçenekle karşılaşmaktadır. Birincisi daima yükselmedir. Buradaki yükselme manevi olup hayat boyu düşünmedir. Varlıkların hakikatlerine ulaşmak için daima düşünür. Düşünmede öyle ileri seviyelere ulaşır ki artık

---

118 İbn Miskeveyh, *elFevzu'l-asğar*, 122-127.
119 İbn Miskeveyh, *elFevzu'l-asğar*, 129,130.

o kişiye ilahi bilgi ile önsel bilgiler doğrudan zihninde çaba sarf etmeden meydana gelir. Diğer seçenek ise insanın, insanlık mertebesinde yükselmeksizin ilahi bilgilerin ona ulaşması iledir. [120]

2.7.1. Aşağıdan Yukarıya Doğru Manevi İttisal

İnsan aşağıdan yukarıya doğru sırasıyla duyu gücü, tahayyül gücü, düşünme gücü ve son olarak da varlıkların hakikatlerini anlama ve kavrama gücüne doğru meyleden bir yükselişi takip eder. Bu sıranın her biri insandaki manevi güçlerdir. Duyu ve tahayyül gücü insan ve hayvanda ortaktır. İnsanı hayvandan ayıran düşünme gücüdür. Her bir güç birbiriyle bağlantılıdır. Bu bağlantı ve etkilenme ile güçler arası ittisal bazen yukarıdan aşağıya doğru güçlerin birbirini etkilemesi şeklinde olurken bazen de aşağıdan yukarıya doğru güçlerin birbirini etkilemesi şeklinde olur.

Varlık, yukarıya doğru çıkıp akla ulaşınca aklın tabiatı gereği basitleşir ve soyut hal alır. Tam tersi yukarıdan aşağıya doğru meyil de gerçekleşir. Aşağıdan yukarıya doğru ilerleyen kişi filozoflar olup hakikati arayanlardır. Düşünme ile ulaştığı bu mertebede yüce bir destekle onda ilhamlar meydana gelir. Yükselerek varlık mertebesinin sonuna ulaştığında onda ilahi bilgi zuhur ettiği için peygamberi en iyi anlayan ve onlara ilk önce inananlar da filozoflardır. Çünkü söyledikleri hakikat ve onlara gelen bilginin kaynağı aynıdır. [121]

2.7.2. Yukarıdan aşağıya doğru manevi ittisal

İnsan yukarıdan aşağıya doğru sırasıyla varlıkların hakikatini anlama ve kavrama seviyesi, düşünme gücü, tahayyül gücü ve son olarak duyu gücüne doğru bir inişi takip eder. Her bir güç yukarıdan aşağıya doğru birbirini etkilemektedir. Bu etkilenme ve inişle insan, varlığın dışında olup onu bir bütün olarak müşahede eder. Varlığa bir nevi nüfuz ederek varlığın gören gözü duyan kulağı gibi olur. İbn Miskeveyh bu duruma rüyayı örnek verir. Nitekim rüyada insan olayları hâkim bakış açısında izler. Tüm yaşanılana hâkimdir ve aynı zamanda ne yaşadığının da bilincindedir.

Yukarıdan aşağıya inen feyz ile birlikte insanda geleceğe dair gerçekleşecek olan şeyler ya da ilahi bilgiler hem uyanıkken hem de uykuda apaçık belirmektedir. Bu kişiler

---

120 İbn Miskeveyh, *elFevzu'l-asğar*, 131.
121 İbn Miskeveyh, *elFevzu'l-asğar*, 132-133.

peygamberlerdir. Onlar ilahi vahyi insanın seviyesine indirerek onlara açıklar ve kavramalarına yardımcı olur. İnsanın seviyeleri aklı kullanmasına dair derece derece olduğu için herkes aynı şeyi aynı derece de algılamamaktadır. Kimi örneklerle basit şekilde anlarken kimileri de karmaşık mevzuları örneğe ihtiyaç duymaksızın anlar. Nitekim bunu Hz peygamberin ashabına anlatışında görmekteyiz. Yukarıdan aşağıya doğru inen ilahi hakikatler madde dünyasından dolayı maddileşir. Bu hakikatleri insan kavrama da güçlük çekmez çünkü insanın düşünme ile ulaşacağı bu tür bilgilerdir.

Yukarıdan aşağıya da olsa aşağıdan yukarıya da olsa iniş ve çıkış aynı noktada birleşmektedir. Bundan dolayı peygamberler ve filozoflar aynı hakikate ulaşmaktadır. Onlara etki eden nefis de aynıdır. Dolayısıyla birbirlerini yalanlamaz ve reddetmezler.[122]

Peygamberlik konusu İbn Miskeveyh'in *el-Fevzu'l-Asğar* adlı kitabının üçüncü meselesidir. Evrimi nübüvveti temellendirmede izah ederek asıl vurgulamak istediği konu nübüvvet olmuştur.

2.8. Varlık Düzenindeki Bağlantı

Maddi evrende bulunan mevcutlar temel özelliklerine göre tasnif edilir, belirli kategorilere ve mertebelere bölünür. Özellikle biyolojik evrende canlılar cins ve türlere ayrılır. Cins ve türler sahip oldukları özellikler, tamlık ve yetkinlik yönünden birbirine karşı üstünlük elde eder. Biyolojik tasnife daha çok taksim denir. Cinsler ve türler taksim edilirken ayrımın yapıldığı noktalarda yer alan bireylerin birbirlerine oldukça yanaştıkları görülür. Örneğin geleneksel taksime göre bitki cinsinin son sınırında hurma bulunur. Hurma, üreme fonksiyonu ve beyne benzeyen organı dolayısıyla hayvana benzer. Bu benzerlikler ve sahip olduğu hayvani özellikler onu bitki cinsinin en üstün adayı kılmıştır. Bitkiler bu son noktada artık durur çünkü bu noktadan sonra hayvanlar âleminin sınırı başlar. İbn Miskeveyh'in bu noktada İhvan-ı Safa'yı takip ettiği görülür. Ona göre varlık taksiminde hurma, geçiş elemanıdır. İbn Miskeveyh'e göre buradan geçiş yoktur. Burada artık "şayet şöyle olsa şöyle olurdu… "gibi farazi örnekler verilmiştir. Örneğin şayet bitki topraktan ayrılsa ve köklerinden kurtulsa o halde en düşük hayvan mertebesinde olurdu. Her ne kadar topraktan ayrılıp beslenmese de onu hayvan mertebesinin en düşük mertebesi kabul etmiştir. Bu da hurmadaki hayvani özelliklerden kaynaklıdır. Dolayısıyla hurma için bitkinin en üst mertebesi ve hayvan mertebesinin de en düşüğü kabul edilir.

---

122 İbn Miskeveyh, *elFevzu'l-asğar*, 132-134.

Hayvan mertebesinin son sınırında maymun ve insanı taklit eden hayvanlar bulunur. Bu hayvanlar eğitilmeye müsait olduklarından dolayı üstün varlıklardır. Bu mertebe artık son sınırdır. Hayvanın insana en yakın olduğu mertebedir. Buradan geçiş yoktur artık hayvanlık burada son bulur. Maymun ise, insan ile hayvan arasındaki vasıta varlıktır. Şayet hayvan insan mertebesine geçecek olsa iki ayağı üzerinde durur ve şekil olarak insan duruşuna sahip olmuş olur. Bu durumda da en düşük insan mertebesinde bulunur. İnsan varlıkların nedenini ve hakikatini düşündükçe mertebesi artar ve varlığının son sınırına ulaşır. Bu sınırda varlığın hakikatlerini ve ilk nedeni algılar. Böylelikle ilahi varlıkların bilgisi ona ulaşır. Bu onun ulaşacağı son noktadır. Bundan sonrası melek mertebesidir. Melek mertebesine geçiş yoktur. İbn Miskeveyh'e göre şayet kişi bu mertebeyi geçecek olsa melek olurdu. [123] Dolayısıyla insan ile melek arasındaki vasıta varlık ise eşyanın hakikatini kavrayan ve insanlığın son sınırına ulaşan insandır.[124]

Varlık hiyerarşisi Allah tarafından tasarlanmıştır. İbn Miskeveyh Allah'a Gerçek Bir der. Gerçek Bir'den kaynaklı olan hikmet bütün varlığa ulaşmıştır. Her bir varlık kendi kategorisi içerisinde mükemmele doğru ilerler. Ve bu ilerlemenin sonucunda kendi türünün sonuna yaklaşır. Hikmet gereği durması gereken noktada durur. Bu nokta kendi türünün son sınırıdır. Her sona ulaşan varlık artık türünde ilerlemiş ve mükemmel bir hâl alarak diğer türün alanına da yaklaşmıştır. Böylelikle hem kendi türünde mükemmel hem de kendisinden sonra gelen türün özelliğini barındırmasından dolayı özel konumdadır. Cisim âlemindeki varlıkların hepsinde durum böyledir. İbn Miskeveyh'e göre yaratıcı öyle dizayn etmiştir ki âdete ipe dizilmiş inci gibidir. [125]

Türler arası geçişi söz konusu değildir. Ancak varlığın meydana gelişinde öyle güzel bir ahenk vardır ki her türden sonra varlıkta kesin olarak net bir sınır yoktur. . Ara türler varlıktaki bu ahengi ve ipe dizilmiş gibi güzel duran görüntüyü oluşturur. Ara türler vasıta varlıklar da denilen türlerin ufuklarının sonundaki varlıklardır. Maden ile bitki arasındaki mercan ve benzeri canlılar, bitki ile hayvan arasındaki hurma, hayvan ile insan arasındaki maymun, fil, papağan türü hayvanlar ara türlerdir. İnsan ile melek mertebesi arasında ise anlayışta, düşüncede, sanata olan kabiliyette, ilimde yüksek seviyelere çıkmada en iyi seviyedeki insan bulunur. Bu seviyedeki insanın özellikleri peygamber ile

---

123 İbn Miskeveyh, *elFevzu'l-asğar*, 118, 120, 130.
124 İbn Miskeveyh, *Fevzul asğar* 130.
125 İbn Miskeveyh, *elFevzu'l-asğar,* 116.

aynıdır. Zekâsı keskin ve sezgisi güçlüdür. Bu mertebede meleklerle irtibat kurabilecek özelliğe sahip olduğundan dolayısıyla kendi seviyesinin de en iyisidir. Bu mertebedeki insan ara türü oluşturur ve insan ile melek arasındaki bağlantıyı sağlar. Bu nedenle çok özel bir konumdadır. İbn Miskeveyh tam da konunun bu noktasında insan ve nübüvveti ele alır. Burada insanın metafizik âlemle olan irtibatının imkanını kanıtlamaya çalışmıştır. Çünkü insan maddi bir bedene sahip olsa da manevi bir boyutu da vardır. Artık onun irtibatı manevi düzeydedir. [126]

126 İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar,* 116,118,120.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Dinlerde ve felsefelerde varlığın meydana gelişine dair pek çok şey söylenmiştir. Her ne kadar günümüzde bilimin gelişmesiyle teoriye olan etki ve kanıtlanabilirlik artmış olsa da ileride de daha pek çok şey söylenecektir. Nitekim antikçağdan bu yana varlığa ilişkin bazen farklı bazen ise birbirinin devamı niteliğinde teoriler sunulmuştur. Antikçağ filozoflarında varlığın ilk nedeni veya tabiatın ilk ilkesi üzerinde durulmuştur. Modern dönemde evrim denince iki önemli teori ortaya çıkar bunlar Lamarck ve Darwin'in teorileridir. Darwin'in teorisi doğal seçilim ve tesadüfilik üzerine inşa olunur. Adapte olmak ile canlı ayakta durur ve türünü gelecek nesillere aktarır. Zaten önemli olan şey türün devam ettirilmesidir.. Her tür kendi atasından biraz değişik olarak doğar ve böylelikle uzun zaman sonra ortaya bambaşka ve kendi türünden bağımsız varlıklar meydana gelir. Lamarck'ta ise canlılar zamanla basitten karmaşığa doğru bir şekil alır. Organizmanın almış olduğu her değişiklik kalıtımla gelecek kuşaklara aktarılır ve kullanılmayan, işe yaramaz her organ yok olur gider.

İslam dünyası ise İslam dini çerçevesinde varlığı Allah'ın nasıl yarattığı ile ilgilenmişlerdir. Bununla birlikte Antik çağ filozoflarından Aristo'nun ayrı bir yeri vardır. Nitekim Aristo'nun gayeci anlayışı, varlık tabakasında geçişin olmayışı ve bunun sonucu olarak sabit evren anlayışından etkilenmişlerdir. Bu bağlamda Müslüman düşünürler sudur teorisi, sürekli yaratma ve yoktan yaratma teorilerini geliştirmişlerdir.

Sudur teorisi, varlığın Allah'tan taşma ve sırasıyla akılların varlığı ile meydana geldiği teoridir. Farabi bu teoriyle varlığın meydana gelişini açıklamıştır. Varlık Allahtan çıkarak meydana geldiği için ondan her uzaklaşıldığında cisimler alemine doğru iniş meydana gelir. Bu iniş yokluğa gelmeden durur. Varlık kemaliyeti elde etmek için de bu defa yukarıya doğru meyleder. Burada da tekâmül söz konusudur. [127]

---

[127] Yiğit, *Metafizik ve evrim*, 132,133.

İbn Miskeveyh varlığı tekamül ile açıklamış olup varlığı basamaklara ayırmıştır. Onun varlık hiyerarşisinde yukarıdan aşağıya doğru yaratılış vardır. Aşağıya inişte varlık en iyiden en eksiğe (en iyinin zıddı yani varlıkta kusura) doğru iner. Aşağıdan yukarıya doğru da yükseliş vardır ki burada da varlığın olgunlaşması ve iyileşmesi söz konusudur. Varlık yukarıdan aşağıya doğru Allah'tan zuhur ederek sırasıyla Faal akıl, nefis, felekler, gök cisimleri ve yıldızlar ve son olarak yaşadığımız âlem olan cisimler âlemi meydana gelir. Aşağıdan yukarıya doğru varlık hiyerarşisi sıralandığında ise madenler, bitkiler, hayvanlar, insanlar ve metafizik alemin varlığı olan melekler bulunur. Varlığın aşağıdan yukarıya doğru dizilimi bu şekildedir. Varlık hiyerarşisinde her basamak kendi içinde basamaklara ayrılır. Bu ayırımda basamağın içerisindeki türlerin gelişmişliği ve bir sonraki basamağa yakınlığı ve dolayısıyla daha çok özelliğe sahip olma vardır Bu türler duyu organı sayısı, kendini savunabilme, üreme, şeklinin güzelliği ve kendisinden bir sonraki basamağa yakınlığından dolayı tür içinde basamaklara ayrılırlar. Bu ayrım türün kendi içinde olur. Dolayısıyla varlık cisimler âleminde maden, bitki, hayvan ve insan olarak basamaklara ayrılır. Her basamaktaki türler diğer basamaktaki türe geçiş yapamaz. Ancak ara varlıklar vardır bunlar hem kendi türünün hem de bulunduğu türün bitişiğindeki türün özelliklerine sahiptir. Nitekim bu ara türler kendi türlerinin en üst basamağındaki varlıklardır. Netice itibariyle türler arasında bir geçiş yoktur. Yani maymun hiçbir zaman insan olamaz. İbn Miskeveyh tekâmül anlayışını nübüvveti kanıtlamada ve onu temellendirmede dayanak olarak almıştır. Çünkü onda asıl konu nübüvvettir. Nitekim *el-Fevzul-asğar'*da insanın kendi türü içerisinde düşünerek, akli melekelerini geliştirerek metafizik alanla irtibatını mümkün görmüştür. İnsan ile melek arasında çok az bir farkın olduğundan bahseder. İnsan maddi bir bedene sahip olmasına rağmen manevi âlemle irtibatı zihni melekelerini geliştirmesi ile mümkündür. İnsan melekler mertebesine geçemez sadece o alanla irtibat kurabilecek seviyeye gelmiştir.

Sonuç olarak evrim kavramını Müslüman düşünürler tekâmül ile birlikte zikretmişlerdir. Tekâmül, iyileşme, güzelleşme ve olgunlaşma anlamındadır. Dolayısıyla İslam dünyasında tesadüfiliği ve başıboşluğu temsil etmez. Yaratıcının iradesi ile gerçekleşmiş bir evrim anlayışına sahiplerdir.

KAYNAKÇA

Akyol, Aygün. Arslan, İclal. “Cabir b. Hayyan- Felsefe ve Bilimin Teşekkülü”. İslam Felsefesi, Bayram Ali Çetinkaya, 79-84. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017

Bayraktar, Mehmet. İslam Felsefesine Giriş. Ankara: Beyaz Kule Yayınları,2008

Bayraktar, Mehmet. İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi. Ankara: Otto Yayınları, 2018

Bircan, Hasan Hüseyin. İslam Felsefesi Tarihine Giriş. İstanbul: Dem Yayınları,2016

Bolat Süleyman Hayri. *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.

Cevizci Ahmet. *Felsefeye Giriş.* Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2015.

Cevizci Ahmet. *İlk Çağ Felsefesi Tarihi.* Bursa: Asa Kitabevi, 2000.

Cevizci, Ahmet. Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Say Yayınları, 2019

Çetinkaya Bayram Ali. *İlk Çağ Felsefesi Tarihi.* İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.

Çotuksöken, Betül, Saffet Babür. *Orta Çağda Felsefe.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1993.

Darwin, Charles. Türlerin Kökeni, Çeviren Göksu Birol, Ankara: Dorlion Yayınları, 2019

Demirci, Muhsin. Kur’an’ın Ana Konuları. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016

Duralı, Teoman. “Tekâmül ile Evrim”. İlim ve Sanat Dergisi. 3/15(1992):63-68.

Farabi, el-Medinet’ül- Fazıla, Çeviren Yaşar Aydınlı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019

Gökberk, Macit. Felsefe Tarihi. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015

Hakkı, Erzurumlu İbrahim. Marifetname, Sadeleştiren Faruk Meyan, İstanbul: Veli Yayınları, 1981

Hançerlioğlu Orhan. “Evrim”. *Felsefe Ansiklopedisi*. 2: 103 İstanbul: Remzi Kitabevi, 1977.

İbn Miskeveyh, Tezhib’ul-Ahlak, Çeviren Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç, Ankara: Büyüyen Ay Yayınları, 2017

İbn Miskeveyh. elFevzu’l-asğar, Çeviren Emrah Alağaş, Mehmet Zahit Sezer, İstanbul: Endülüs Kitap, 2020

İzmirli, Celaleddin. İhvan-ı Safa Felsefesi ve İslamda Tekamül Nazariyesi. Ankara: Hilmi Kitabevi, 1949

Jones, Steve. “Türlerin Kökeni Üzerine Giriş”. Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi, Kenan Ateş,15-38. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009.

Kılıç, Cevdet.” İbn Miskeveyh’te El- Hikmet’üs- Sâriye Kavramı Bağlamında Varlığın Tekâmül Süreci “.*Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 15-2(2010):11-25.

Olguner Fahrettin. *Batı ve İslam Kaynakları Işığında Platon.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

Örs, Yaman. Süreç, Kuram ve Kavram Olarak Evrim. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2001.

Özgökman, Fatih. Tanrı ve Evrim. Ankara: Elis Yayınları, 2013

Paksüt Fatma. *Platon ve Platon Sonrası.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

Saruhan, Müfit Selim. Evrim ve ahlak filozofu İbn Miskeveyh düşüncesinde tanrı, evren ve insan. Ankara: Eski yeni Yayınları, 2018

Störig. H. J. *İlk Çağ Felsefesi Hint Çin Yunan,* Çeviren Ömer Cemal Güngören, İstanbul: Yol Yayınları, 2000.

Sunar Cavit. *İslam'da Felsefe ve Farabi*. İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, 2004.

Şahin, Filiz. "İhvan-ı Safa (X.Yy)'ya Göre İnsanın Biyolojik ve Psikolojik Yapısı", Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 11/11 (2001):

Şahin, Hasan. İslam Felsefesi Tarihi Dersleri. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2000

Şengün, Atıf. Evrim. Kırklareli: Sermet Matbaası, 1984.

Taslaman, Caner. Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı. İstanbul: İstanbul Yayınevi,2019

Tatlı, Adem. Evrim Ve Yaratılış. Konya: Fırat Yayınlar, 1992.

Ülken Hilmi Ziya. *İslam düşüncesi- Türk düşünce Tarihi Araştırmalarına Giriş.* İstanbul: Ülken Yayınları, 1995.

Wills, Christopher. Genlerin Bilgeliği Evrimde Yeni Patikalar. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995.

Yakıt, İsmail. Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Basımevi, 1984.

Yılmaz Faruk. *İlk Çağ Düşünce Tarihi*. İstanbul: Birleşik Yayınları, yıl yok.

Yiğit, Fevzi. Metafizik ve Evrim. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2021